

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВИКОРИСТАННЯ
ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ
НА ЗАСАДАХ ВПРОВАДЖЕННЯ
ЕКОСИСТЕМНОГО ПІДХОДУ**

**§ 1. Екосистема як центральна категорія
екосистемного підходу**

Центральною категорією екосистемного підходу є екологічна система, або скорочено екосистема¹, – сукупність істот, пов’язаних між собою біотичними та іншими зв’язками, і певного відносно однорідного середовища їх проживання, які взаємодіють між собою, утворюючи систему взаємозумовлених біотичних та абіотичних явищ і процесів².

Ідея екосистеми має давню історію³, тоді як сам термін «екосистема» в науковий обіг увів англійський ботанік та еколог А. Тенслі. У праці «Правильне та неправильне використання ботанічних термінів» (1935 р.) він писав, що хоч організми і претендують на наш головний інтерес, але якщо ми починаємо мислити фундаментально, ми не можемо відокремити їх від їхнього середовища проживання, з яким вони утворюють єдину фізичну систему. Сформовані таким чином системи, з погляду еколога, є основними одиницями природи на землі. Наші природні людські забобони змушують нас розглядати організми як найважливіші частини цих систем, проте, безумовно, неорганічні

---

¹ Термін «екосистема» походить від дав.-грец. οἶκος – житло, оселище, приміщення, дім і σύνταγμα – поєднання, утворення, організація, об’єднання.

² Екологічна енциклопедія : у 3 т. / редкол.: А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін. Київ : ТОВ «Центр екол. освіти та інформації», 2006. Т. 1 : А – Е. С. 342.

³ Докладніше див.: Суєтнов Є. П. Генеза концепції екосистеми в аспекті впровадження екосистемного підходу в екологічне право: від філософів Античності до А. Тенслі. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 89–109. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.245632>.

фактори теж є частинами – без них не може бути жодної системи, й існує постійний обмін різними видами всередині кожної системи, не лише між організмами, а й між органічним і неорганічним. Ці екосистеми, як ми можемо їх назвати, є найрізноманітніших видів і розмірів та утворюють категорію багатовузлових фізичних систем, які варіюють від Всесвіту в цілому до атома. Тож, узагальнює свої міркування вчений, екосистема – це особлива категорія серед фізичних систем, де організми та неорганічні фактори є компонентами, які перебувають у відносно стабільній динамічній рівновазі¹.

Через чотири роки, у 1939 р., А. Тенслі надав інше визначення екосистеми, згідно з яким це є одиниця рослинності, що розглядається як така система, що включає не лише рослини, з яких вона складається, а й тварин, звичайно пов'язаних із ними, а також усі фізичні та хімічні компоненти безпосереднього навколишнього середовища або середовища існування, які разом утворюють пізнавану самостійну цілісність².

Пізніше в науковій літературі було запропоновано різні тлумачення екосистеми. Так, на думку американського еколога Р. Ліндемана (1942 р.), екосистемою є система, що складається з фізико-хіміко-біологічних процесів, які діють у просторово-часовій одиниці будь-якої величини, тобто біотична спільнота плюс її абіотичне середовище³; за поглядом американського зоолога Ф. Еванса (1956 р.), екосистема включає циркуляцію, перетворення і накопичення матерії та енергії за посередництвом живих організмів і їх діяльності⁴; а на переконання американського ботаніка Ф. Фосберга (1963 р.), вона є системою, що функціонує і взаємодіє та складається з одного чи декількох живих організмів та їх ефективного середовища, як фізичного, так і біологічного⁵.

---

¹ Tansley A. G. The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms. *Ecology*. 1935. Vol. 16, No. 3. P. 299, 306.

² Tansley A. G. The British Islands and Their Vegetation. Vol. 1. Cambridge University Press, 1939. P. 228.

³ Lindeman R. L. The Trophic-Dynamic Aspect of Ecology. *Ecology*. 1942. Vol. 23, No. 4. P. 400.

⁴ Evans F. C. Ecosystem as the Basic Unit in Ecology. *Science*. 1956. Vol. 123, Iss. 3208. P. 1127.

⁵ Fosberg F. R. The island ecosystem. Man's Place in the Island Ecosystem, a Symposium / F. R. Fosberg (ed.). Honolulu : Bishop Museum Press, 1963. P. 1–6, reference on p. 2 (наведено за: Stoddart D. R. Geography and the Ecological Approach: The Ecosystem as a Geographic Principle and Method. *Geography*. July 1965. Vol. 50, No. 3. P. 243).

Слід зауважити, що як альтернатива поняттю «екосистема», позбавленому «географічності», у 1942 р. було запропоновано термін «біогеоценоз»¹ для позначення «елементарної ділянки земної поверхні», яка характеризується певними фізико-географічними умовами (мікрокліматом, рельєфом, геологічною будовою, ґрунтом і водним режимом), разом із біоценозом (угрупкуванням рослинних і тваринних організмів). У науці тривалий час точилися суперечки щодо відмінності між «екосистемою» і «біогеоценозом», які завершилися усвідомленням того, що біогеоценоз можна вважати окремим випадком екосистеми, коли її просторові межі визначаються межами земельної ділянки, вкритої однорідним фітоценозом.

Це ж саме стосується й терміна «геосистема», введеного в 1963 р., який також позначає природний комплекс, що об'єктивно існує і що складається із взаємопов'язаних і взаємодіючих компонентів, проте з іншої, географічної точки зору, оскільки в геосистемі, на відміну від екосистеми, наявні зовнішні кордони, завдяки яким вона відокремлюється у просторі, тоді як усі її компоненти, і біотичні, і абіотичні, розглядаються як рівнозначні. Термін «екосистема» вживається переважно в біологічних науках, а «геосистема» – у географічних. Основним шаблоном ієрархії геосистем є ландшафт.

Істотний внесок у розвиток концепції екосистеми зробив «батько сучасної екології», американський еколог Ю. Одум, який у відомому підручнику «Основи екології» (1953 р.) визначив екосистему як будь-яку сутність чи природну одиницю, що включає живі та неживі частини, які взаємодіють для створення стабільної системи, у якій обмін матеріалами між живою і неживою частинами відбувається круговими шляхами². А в іншому не менш популярному підручнику «Екологія» (1983 р.) він дав таке її тлумачення: будь-яка одиниця (біосистема), яка включає всі організми, які функціонують разом (біотичне співтовариство), на даній ділянці та взаємодіє з фізичним середовищем таким чином, що потік енергії створює чітко визначені біотичні структури та кругообіг речовин між живою та неживою частинами. За словами науковця, екосистема є основною функціональною одиницею в екології, оскільки до неї входять і організми, і неживе середовище – компо-

¹ Від дав.-грец. βίος – життя, γῆ – земля та κοινός – загальний.

² Odum E. P. *Fundamentals of Ecology*. Philadelphia : W. B. Saunders Company, 1953. Р. 9.

ненти, які взаємно впливають на властивості одне одного та необхідні для підтримання життя в тій його формі, яка існує на Землі¹.

Значення наукових ідей Ю. Одума важко переоцінити, але його заслуга полягає перш за все в тому, що він запропонував нову структурну організацію екології, центральне місце в якій відвів екосистемі. Завдяки цьому в екології набув поширення екосистемний підхід і екологія перейшла від дослідження живого на рівні організмів до вищого рівня його існування – екосистемного, тоді як концепція екосистеми отримала статус основної конструкції екологічної парадигми. Із цього приводу науковець писав, що нова екологія – це системна екологія, яка має справу зі структурою та функцією рівнів організації, що виходять за межі особи та видів².

Як зауважив послідовник системної екології Д. Ван Дайн, екосистема є фундаментальною одиницею «чистої» і «прикладної» екології. Прямо й опосередковано концепція екосистеми корисна в управлінні відновлювальними ресурсами, такими як ліси, вододіли, рибальство, дика природа, сільськогосподарські культури та запаси; розуміння цієї концепції потрібно при захороненні радіоактивних відходів і в аналізі забруднення довкілля. У застосуванні цієї концепції немає обмежень щодо розміру і складності, адже термін «екосистема» передбачає поняття, а не одиницю ландшафту чи морського пейзажу, акцент робиться на тому, що біолог має виходити за межі своєї конкретної біологічної сутності та враховувати взаємозв'язки між відповідними компонентами та їх середовищем. Хоча концепція екосистеми та методи вивчення екосистем є доступними протягом деякого часу, лише нещодавно екологи висловилися за цю ідею не тільки на словах. Було висловлено припущення, що екосистема – це точка згуртування екологів. В екологічних дослідженнях відбулося зміщення акцентів від опису екосистем і їх частин до вивчення потоку енергії, циклів поживних речовин та продуктивності екосистем. Поглиблюються знання від «анатомії» до «фізіології» навколишнього середовища, для чого стають потрібними різні поняття, інструменти та методи³.

А на підставі аналізу наведених слів Ю. Одума про нову екологію Д. Ван Дайн наголошує, що раніше вважалося, що екологія вивчає

---

¹ Odum E. P. Basic ecology. Philadelphia : Saunders College Pub, 1983. P. 13.

² Odum E. P. The New Ecology. *BioScience*. 1964. Vol. 14, No. 7. P. 15.

³ Van Dyne G. M. Ecosystems, systems ecology, and systems ecologists. *ORNL-3957*. Oak Ridge National Laboratory, Oak Ridge, TN, 1966. P. 3, 4.

взаємозв'язки між організмами та їх навколишнім середовищем і що вона може бути поділена на аутоекологію, популяційну екологію та екологію співтовариств. Терміни «система» й «екологія» передбачають цілісний погляд, тому системна екологія є не стільки незалежною галуззю дослідження, скільки точкою зору, способом погляду на речі та їх пояснення, концентрацією понять, фактів і даних із різних сфер. Тож системну екологію в широкому сенсі можна визначити як дослідження розвитку, динаміки та руйнування екосистем¹.

Концепцію екосистеми Ю. Одум спочатку розробляв у рамках екології як біологічної науки, але згодом досліджував її з позиції екології як міждисциплінарної сфери знань. Прийнявши за основу класифікації екосистем енергію, він виокремив чотири їх фундаментальні типи², на підставі чого пізніше в науці закріпився поділ екосистем на природні, до яких належать: наземні (тундри, ліси, гори, степи, савани, пустелі), прісноводні (озера, річки, струмки, джерела, болота, марші) та морські екосистеми (відкритий океан, прибережні води, бухти, протоки, лимани, солоні марші, глибоководні рифтові зони), а також штучні – створені людиною для задоволення власних потреб, якими є: агроекосистеми (поля, городи, сади), урбоекосистеми (міста, селища, парки, сквери), техноекосистеми (підприємства, електростанції та інші технічні об'єкти).

До того ж завдяки працям Ю. Одума у суспільній свідомості було пробуджено розуміння того, що виживання людства цілком і повністю залежить від стабільного функціонування природних екосистем. Визнаючи важливість їх вивчення і збереження, він пише, що цікавість більше не є єдиною мотивацією для аналізу природи, адже через наше жажливе невігластво щодо управління збалансованою екосистемою під загрозою є наше існування³. За поглядом ученого,

¹ Van Dyne G. M. Ecosystems, systems ecology, and systems ecologists. P. 9–10.

² Це: 1) природні, рухомі Сонцем, несубсидовані (відкриті океани, великі глибокі озера, ділянки гірських лісів і грасленди); 2) природні, рухомі Сонцем, субсидовані іншими природними джерелами (прибережна частина естуарію); 3) рухомі Сонцем, субсидовані людиною (наземні й водні агроекосистеми); 4) індустріально-міські, рухомі викопним, іншим органічним або ядерним паливом (міста, передмістя, індустріалізовані зелені зони), де головним джерелом енергії є не Сонце, а паливо, через що такі екосистеми залежать від екосистем перших трьох типів, паразитують на них, отримуючи продукти харчування і паливо.

³ Odum E. P. Basic ecology. Philadelphia : Saunders College Pub, 1983. P. 61.

ідея екосистеми й усвідомлення того, що людство є частиною складних біогеохімічних циклів, а не щось зовнішнє відносно них, хоча й має дедалі більшу здатність до їх зміни, – ось основні концепції сучасної екології, які покликані відіграти найважливішу роль у житті людства; на них має ґрунтуватися діяльність зі збереження природних ресурсів як найважливіше практичне застосування екології. Тому підходи до вивчення екосистеми мають бути інтегровані та перетворені на програму дій, якщо людина хоче пережити екологічну кризу, створену нею самою¹.

Протягом подальшого часу в науковій літературі було розроблено цілу низку визначень екосистеми та її характеристик. Е. Ф. Моран, приміром, пише, що термін «екосистема» зазвичай відноситься до структурних і функціональних взаємозв'язків між живими організмами та фізичним середовищем, у якому вони існують², тоді як А. Дж. Вілліс тлумачить екосистему як одиницю, що включає спільноту (або спільноти) організмів і їхнє фізико-хімічне середовище будь-якого масштабу, бажано специфічне, у якому відбуваються безперервні потоки матерії та енергії в інтерактивній відкритій системі³.

Ґрунтовно охарактеризував екосистему Б. Парді, за словами якого, екосистеми – це не речі матеріального світу, вони не мають фізичних форм чи кордонів та не складаються з певного набору матеріалів. Екосистема – це модель, яка пояснює динаміку взаємодії між живими та неживими елементами, які функціонують як система. Ці системи є не просто сукупністю організмів, а складаються із взаємозв'язків і взаємодій, які разом утворюють щось відмінне від суми їхніх частин. Вони діють відповідно до власних незмінних характеристик і правил. Те, як працюють екосистеми, визначає, що вони собою являють. Екосистеми, продовжує вчений, існують у нескінченній різноманітності, але всі вони мають такі характеристики: 1) містять живі та неживі елементи; 2) мають певний ступінь різноманітності – видів, генів, хімічних речовин, структур і угруповань; 3) хоч і відрізняють-

---

¹ Odum E. P. *Fundamentals of Ecology*. 3rd ed. Philadelphia : W. B. Saunders Company, 1971. P. 35–36.

² Moran E. F. *Ecosystem ecology in Biology and Anthropology: A critical assessment. The Ecosystem Approach in Anthropology: From Concept to Practice* / E. F. Moran (Ed.). Ann Arbor : University of Michigan Press, 1990. P. 3.

³ Willis A. J. *The Ecosystem: An Evolving Concept Viewed Historically. Functional Ecology*. 1997. Vol. 11, No. 2. P. 270.

ся стійкістю, проте всі вони мають певний ступінь стійкості – тенденцію підтримувати зв'язки між елементами системи за наявності збурень; 4) мають односторонній потік енергії, ззовні всередину, що полегшує циркуляцію матеріалів всередині системи від однієї форми до іншої; 5) мають пропускну здатність для певних видів організмів – різну ємність для різних організмів у різних системах; 6) існують у нерівноважному стані, тобто перебувають у безперервному процесі еволюції та змін; 7) розвиваються в одному напрямку – вони зазвичай не повертаються до попереднього стану, а еволюціонують до нової форми¹.

Не менш красномовно, як це було зроблене Ю. Одумом, сучасні науковці висловлюються й щодо залежності людини від природних екосистем та необхідності їх збереження. Наприклад, М. А. Голубець наголошує на доцільності ґрунтового вивчення природних екологічних систем та розроблення структурних і функціональних показників еталонних екосистем, які відповідали б вимогам сталого розвитку, адже в іншому випадку не може бути й мови про ефективне керування, про наближення до мети сталого розвитку, про розумний вихід з тих кризових ситуацій, які вже сьогодні немов Дамоклів меч підвішені над світовою цивілізацією².

Так само й В. І. Данілов-Данильян, К. С. Лосев та І. Є. Рейф вважають, що природні екосистеми виконують життєво важливу й незамінну роль у регулюванні та стабілізації біогенного циклу, а їх руйнування або деформація внаслідок господарської діяльності людини – це, без сумніву, найважливіший та найістотніший аспект глобальної екологічної кризи. На думку вчених, ми як планетарна спільнота повинні усвідомити, що головною проблемою є не забруднення довкілля чи глобальне потепління – якими б серйозними не були ці загрози. Найшкідливішим підсумком господарської та техногенної діяльності людини, особливо протягом останнього століття, є руйнування природних екосистем на величезних територіях суші та в акваторіях напівзамкнених морів і прибережних океанічних зон. Саме різке послаблення середовищеформуючої та стабілізувальної функції біоти є найбільшою загрозою для біосфери. А тому, якщо є якась надія запобігти колапсу

---

¹ Pardy B. Ecolawgic: The Logic of Ecosystems and the Rule of Law. Fifth Forum Press, 2015. P. 16–17. URL: <https://ssrn.com/abstract=2663505> (дата звернення: 15.05.2023).

² Голубець М. А. Екосистемологія. Львів : Поллі, 2000. С. 276.

цивілізації, то вона полягає в нашій здатності покладатися на природний потенціал живої біоти¹.

У контексті розширення знань про функціонування екосистем і їх значення для добробуту людства вкрай важливою є міжнародна програма «Оцінка екосистем на порозі тисячоліття» (Millennium Ecosystem Assessment), яка здійснювалась у 2001–2005 рр. з метою оцінки наслідків змін у природних екосистемах для добробуту людей та вироблення наукової основи дій, необхідних для збереження екосистем і їх сталого використання. У її роботу було залучено експертів з усього світу, а результати їх досліджень викладено в п'яти спеціалізованих томах і шести зведених доповідях.

Зокрема, у доповіді «Екосистеми та добробут людини: синтез» підкреслюється, що за останні 50 років людина змінила екосистеми швидше та масштабніше, ніж у будь-який інший порівнянний період часу в історії людства, головним чином для того, щоб задовольнити все більші потреби в їжі, прісній воді, деревині та паливі, що призвело до значної та майже незворотної втрати різноманіття життя на Землі. Антропогенні зміни в екосистемах сприяли зростанню добробуту людей та економічному розвитку, однак цих здобутків було досягнуто за рахунок зростання витрат у вигляді деградації багатьох екосистемних послуг, збільшення ризиків нелінійних змін та поглиблення бідності для деяких груп населення. Ці проблеми, якщо їх не вирішити, суттєво зменшать вигоди, які майбутні покоління отримуватимуть від екосистем. Завдання призупинення деградації екосистем при одночасному задоволенні все більшого попиту на їхні послуги може бути вирішено, але це потребує значних змін у політиці, інститутах та практиці природокористування².

Таким чином, природні екосистеми мають важливе значення для підтримання стабільності довкілля та існування життя на нашій планеті. Унаслідок руйнівної господарської діяльності людини спостерігається суттєва втрата й деформація екосистем, а тому з метою їх збереження та відновлення в міжнародному екологічному праві було розроблено новітню стратегію управління природними ресурсами, яка отримала назву «екосистемний підхід».

---

¹ Danilov-Danil'yan V. I., Losev K. S., Reyf I. E. Sustainable Development and the Limitation of Growth: Future Prospects for World Civilization. London ; Chichester : Springer : Praxis Publishing Ltd, 2009. P. 7, 198.

² Ecosystems and Human Well-being: Synthesis / core writing team: W. V. Reid, H. A. Mooney, A. Cropper et al. ; Millennium Ecosystem Assessment. Washington, DC : Island Press, 2005. P. 1. URL: <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

§ 2. Становлення та розвиток екосистемного підходу в міжнародному та європейському екологічному праві

Актуалізація проблем збереження та відновлення природних екосистем бере свій початок у 1960–1970-х рр., коли людство довідалося про ту загрозу, що нависла над біосферою. Саме в цей час створюються міжурядові та міжнародні неурядові організації, що займаються питаннями охорони природи та раціонального використання її ресурсів¹, оприлюднюються літературні й наукові твори, де порушуються різні екологічні проблеми², розробляються міжнародні програми³ та скликаються міжнародні конгреси та конференції.

Першою спробою долучити широку громадськість і уряди країн світу до практичного розв'язання глобальних екологічних проблем стала проведена в м. Стокгольмі (Швеція) з 5 по 16 червня 1972 р. Конференція ООН із проблем навколишнього середовища (Стокгольмська конференція), на якій було прийнято Декларацію ООН із проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмська декларація)⁴, що закріпила 26 принципів, якими слід керуватися державам у питаннях охорони довкілля.

На підставі аналізу цієї Декларації, можна побачити, що в окремих її принципах прямо наголошується на необхідності збереження природних екосистем. Зокрема, вказується, що природні ресурси землі, включаючи повітря, воду, землю, флору і фауну, а особливо репрезентативні зразки природних екосистем, мають бути збережені на благо нинішнього і майбутніх поколінь шляхом ретельного планування й управління, а також те, що будь-який негативний вплив на довкілля

¹ Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП, 1972 р.), Всесвітній фонд дикої природи (ВФДП, 1961 р.), Римський клуб (1968 р.), Грінпіс (1971 р.) та ін.

² «Безмовна весна» (Р. Карсон, 1962 р.), «Коло, що замикається» (Б. Коммонер, 1971 р.), «Межі зростання» (перша доповідь Римського клубу, 1972 р.), «Тільки одна Земля» (Б. Уорд, 1973 р.) тощо.

³ «Людина і біосфера» (1971 р.).

⁴ Declaration on the Human Environment : Stockholm Declaration : Adopted by the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972; see U. N. General Assembly Resolutions 2994/XXVII, 2995/UVII and 2996/XXII of 15 December 1972. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

має бути припинено, щоб це не завдавало серйозної чи непоправної шкоди екосистемам (принципи 2 і 6).

Запроваджена у Стокгольмській декларації екосистемна тенденція простежується й у Всесвітній стратегії охорони природи (або Всесвітній стратегії збереження), опублікованій 05.03.1980¹. У передмові до неї зазначено, що люди, у своєму прагненні до економічного розвитку та користування багатствами природи мають примиритися з реальністю обмеження ресурсів і ємністю екосистем та враховувати потреби майбутніх поколінь. Це послання збереження, бо якщо об'єктом розвитку є забезпечення соціального й економічного добробуту, то об'єктом збереження є забезпечення спроможності Землі підтримувати розвиток і все життя.

Цілями збереження ця Стратегія визнає забезпечення основних екологічних процесів та «систем життєзабезпечення», що є скороченням від основних екосистем. Наголошується, що в першу чергу слід захищати унікальні екосистеми, а тому мають дозволятися лише ті способи використання, які сумісні з їх збереженням. Екосистеми не повинні експлуатуватися так сильно, щоб вони знижувалися до рівнів та умов, за яких вони не можуть легко відновитися.

В аспекті збереження екосистем на увагу заслуговує Всесвітня хартія природи – декларативний документ, схвалений 28.10.1982². У її преамбулі проголошено, що людство є частиною природи, і життя залежить від безперервного функціонування природних систем, які є джерелом енергії та поживних речовин. Людина може своїми діями або їх наслідками видозмінювати природу та вичерпати її ресурси, і тому вона повинна усвідомлювати нагальну необхідність збереження рівноваги і якості навколишнього середовища та природних ресурсів, оскільки довгострокові вигоди, які можуть бути отримані від природи, залежать від збереження екологічних процесів і систем, необхідних

---

¹ World Conservation Strategy : Living Resource Conservation for Sustainable Development / Prepared by the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN) with the advice, cooperation and financial assistance of the United Nations Environment Programme (UNEP) and the World Wildlife Fund (WWF) and in collaboration with the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco). 1980. URL: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/WCS-004.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

² World Charter for Nature : A/RES/37/7, 48th plenary meeting, 28 October 1982. URL: <https://ejc.orfaleacenter.ucsb.edu/wp-content/uploads/2018/03/1982.-UN-World-Charter-for-Nature-1982.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

для підтримання життя, тоді як деградація природних систем унаслідок надмірного споживання природних ресурсів і зловживання ними веде до руйнування економічних, соціальних і політичних структур цивілізації.

Проаналізовані міжнародно-правові документи мали важливе значення для становлення екосистемного підходу, адже в них, як пише О. М. Спектор, посилаючись на Д. Фрістоуна, хоч і не вживається термін «екосистемний підхід», проте закладаються його концептуально-правові основи¹. Сам Д. Фрістоун щодо цього висловився так: визнання важливості управління самими екосистемами, а не просто їхніми компонентами, які можуть мати безпосереднє значення для людства, є відносно недавнім явищем. Найважливішими кроками в цьому розвитку були Стокгольмська декларація 1972 р. та Всесвітня стратегія збереження 1980 р., яка стала основою для Всесвітньої хартії природи 1982 р. і яка популяризувала концепцію, а також термін «системи життєзабезпечення» та підкреслила їх взаємозв'язок з іншими екологічними процесами та генетичним різноманіттям².

Із середини 1980-х рр. на міжнародній арені спостерігається суттєва активізація процесу розроблення концепції сталого розвитку. За ініціативою Генерального Секретаря ООН у 1984 р. була створена Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку, яку очолила прем'єр-міністр Норвегії Г. Х. Брундтланд (Комісія Брундтланд) і до головних завдань якої входило вироблення пропозицій довгострокових стратегій у сфері навколишнього середовища, які дозволили б забезпечити сталий розвиток до 2000 р. і на більш тривалій період. Результатом роботи Комісії стала Доповідь «Наше спільне майбутнє», представлена Генеральній Асамблеї ООН у 1987 р. Провідне місце в ній займає концепція сталого розвитку, тобто такого розвитку, який би відповідав потребам нинішнього покоління, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби. У Доповіді зазначається, що ця концепція передбачає певні обмеження у сфері експлуатації природних ресурсів, які є не абсолютними, а від-

---

¹ Спектор О. М. Класифікація міжнародно-правових режимів природних ресурсів за предметом їх регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 41, т. 3. С. 160.

² Freestone D. *The Conservation of Marine Ecosystems under International Law. International Law and the Conservation of Biological Diversity* / ed. by M. Bowman, C. Redgwell. London ; Boston : Kluwer Law International, 1996. P. 100.

носними та пов'язаними із сучасним рівнем техніки та соціальної організації, а також зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності. Далі вказується, що для сталого глобального розвитку необхідно, щоб ті, хто має у своєму розпорядженні більші засоби, узгодили свій спосіб життя з екологічними можливостями планети, і що сталий довгостроковий розвиток є можливим лише в тому випадку, якщо розміри і темпи зростання чисельності населення узгоджуються з мінливим продуктивним потенціалом екосистем¹.

Доповідь Комісії Брундтланд разом з іншими документами було покладено в основу прийнятої на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 03–14.06.1992) Декларації з навколишнього середовища та розвитку², яка закріпила 27 принципів екологічно коректної поведінки світової спільноти. У преамбулі до неї проголошується, що Земля, наш дім, має комплексний і взаємозалежний характер, а тому метою Конференції є встановлення нового, справедливого глобального партнерства шляхом створення нових рівнів співробітництва між державами, ключовими секторами суспільства і людьми. Таке співробітництво має здійснюватися в дусі глобального партнерства в цілях збереження, захисту та відновлення здорового стану та цілісності екосистеми Землі (принцип 7).

Крім цієї Декларації, на Конференції було ухвалено Порядок денний на XXI ст.³, який починається словами про те, що людство переживає вирішальний момент своєї історії, стикаючися з різними проблемами, у тому числі з погіршенням стану екосистем, від яких залежить його добробут. Проте комплексний підхід до проблем навколишнього середовища та розвитку, приділення їм більшої уваги сприятимуть задоволенню основних потреб, підвищенню рівня життя населення, ефективній охороні та раціональному використанню екосистем, забезпеченню безпечного та благополучного майбутнього.

---

¹ Our Common Future : Report of the World Commission on Environment and Development. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

² Rio Declaration on the Environment and Development : Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, A/CONF.151/26, Vol. I. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

³ United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992. AGENDA 21. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

У подальшому питання залежності добробуту людства від стану природних екосистем порушувались на різних міжнародних форумах та закріплювались у численних документах стратегічного характеру, серед яких: Програма дій з подальшого здійснення Порядку денного на XXI ст. 1997 р., Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 2000 р., Декларація зі сталого розвитку та План виконання рішень Всесвітнього саміту зі сталого розвитку 2002 р., «Майбутнє, яке ми хочемо» 2012 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» 2015 р. та ін.

Разом із тим підкреслимо, що саме Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку мала доленосне значення не лише для становлення концепції сталого розвитку як найперспективнішої ідеології XXI ст., а й для розвитку екосистемного підходу, оскільки на ній 05.06.1992 було прийнято Конвенцію про охорону біологічного різноманіття¹, яка вважається першим і єдиним міжнародним договором, де застосовується цілісний екосистемний підхід до збереження і сталого використання біорізноманіття², та в рамках якої екосистемний підхід почав розроблятися як цілісна концепція та набув свого змістовного наповнення³.

¹ Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 : ратиф. Україною 29.11.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030 (дата звернення: 15.05.2023).

² The Ecosystem Approach (CBD Guidelines) / Secretariat of the Convention on Biological Diversity. Montreal : Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2004. P. 2.

³ Незважаючи на те, що дійсно, як цілісна концепція екосистемний підхід розробляється в рамках указаної Конвенції, окремі його аспекти відображено в багатьох міжнародно-правових документах, ухвалених раніше, до яких, зокрема, належать: Декларація про морську зону 1952 р.; Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, 1971 р.; Конвенція про збереження тюленів Антарктики 1972 р.; Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р.; Угода про збереження білих ведмедів 1973 р., Угода про якість води Великих озер 1978 р.; Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин 1979 р.; Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р.; Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р.; Конвенція ООН з морського права 1982 р.; Угода про збереження природи та природних ресурсів 1985 р.; Альпійська конвенція 1991 р.; Конвенція з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 р.; Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря 1992 р.; Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 р. тощо (докладніше див.: Суєтнов С. П. Екосистемний підхід у міжнародному екологічному праві: від ідеї збереження природних екосистем до появи цілісної концепції. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 157. С. 116–146. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.157.256982>).

Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале використання його компонентів та спільне одержання на справедливій і рівній основі вигід, пов'язаних із використанням генетичних ресурсів (ст. 1). У ній надано визначення «екосистеми», яка означає динамічний комплекс угруповань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, що взаємодіють як єдине функціональне ціле (ст. 2), та закріплено обов'язки Сторін зі збереження природних екосистем, а саме: сприяти захисту екосистем, вживати заходів із реабілітації та відновлення деградованих екосистем, запобігати упродовженню, контролювати або знищувати загрозливі для екосистем чужорідні види тощо (підпункти d), f) і h) ст. 8).

Потрібно, однак, зазначити, що в тексті Конвенції екосистемний підхід прямо не закріплено, проте існує низка рішень нарад її керівного органу – Конференції Сторін (далі – КС), у яких містяться основні його положення¹.

Станом на травень 2023 р. всього було проведено 15 нарад КС Конвенції, де обговорювалися питання, які пов'язано з екосистемним підходом. Так, на Першій нараді (м. Нассау, Багамські острови, 1994 р.) було визнано, що всі блага, екологічні функції та послуги, які забезпечуються планетою, залежать від різноманітності екосистем, що мають життєво важливе значення для існування спільнот людей у всіх країнах (п. 1 додатка до рішення I/8)², тоді як на Другій нараді (м. Джакарта, Індонезія, 1995 р.) екосистемний підхід було проголошено основою для дій у рамках Конвенції (рішення II/8)³.

Особливе значення для розроблення екосистемного підходу мала П'ята нарада КС, яка проходила в м. Найробі (Кенія, 2000 р.), оскільки

---

¹ Докладніше див.: Суєтнов Є. П. Екосистемний підхід у рамках Конвенції про охорону біологічного різноманіття: огляд рішень Конференції Сторін. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 154. С. 162–185. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.154.239280>.

² Decision I/8: Preparation of the participation of the Convention on Biological Diversity in the third session of the Commission on Sustainable Development, UNEP/CBD/COP/DEC/I/8 : Decision adopted by the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity at its First Meeting, Nassau, 28 November – 9 December 1994. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/?id=7068> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Decision II/8: Preliminary consideration of components of biological diversity particularly under threat and action which could be taken under the Convention, UNEP/CBD/COP/2/19 : Decision adopted by the Second Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity, Jakarta, 6–17 November 1995. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/?id=7081> (дата звернення: 15.05.2023).

на ній було прийнято рішення V/6 «Екосистемний підхід», у додатку до якого наводиться детальний опис екосистемного підходу (розділ «А»), перелік його принципів (розділ «В») та практичних вказівок щодо їх застосування (розділ «С»)¹. Відповідно до розділу «А» додатка екосистемний підхід являє собою стратегію комплексного управління земельними, водними і живими ресурсами, яка забезпечує їх збереження та стале використання на справедливій основі. Він засновується на науковій методології, яка охоплює всі рівні біологічної організації, включаючи структури, процеси, функції та взаємозв'язки між організмами і навколишнім середовищем, та визнає, що люди з усім їхнім культурним різноманіттям є невід'ємною частиною багатьох екосистем.

У розділі «В» додатка закріплено 12 принципів екосистемного підходу, які є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими. Кожен із них наводиться з обґрунтуванням, тому, враховуючи важливість цих принципів для розуміння екосистемного підходу, доцільно розкрити їх у повному обсязі.

Принцип 1. Завдання управління земельними, водними та живими ресурсами визначаються суспільством. Цей принцип означає, що різні верстви суспільства розглядають екосистеми з позицій власних економічних, культурних і суспільних потреб. Корінне населення й інші місцеві громади, які живуть за рахунок природних ресурсів, є зацікавленими сторонами, чий права й інтереси повинні враховуватись. Як культурне, так і біологічне різноманіття є центральними складовими екосистемного підходу, що має бути враховане в управлінні. Суспільний вибір має виражатись чіткіше, а екосистеми управлятися з урахуванням їх справжніх цінностей, на справедливій та рівній основі з метою отримання як матеріальних, так і нематеріальних вигід для людини.

Принцип 2. Управління має бути максимально децентралізованим. Цей принцип передбачає, що децентралізовані системи управління є більш ефективними і справедливими. До системи управління слід залучати всі зацікавлені сторони, і вона повинна забезпечувати збалансованість місцевих інтересів із ширшими інтересами суспільства. Чим ближче органи управління до екосистеми, тим вища відповідальність

---

¹ Decision V/6: Ecosystem Approach, UNEP/CBD/COP/5/23 : Decision adopted by the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity at its Fifth Meeting, Nairobi, 15–26 May 2000. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/?id=7148> (дата звернення: 15.05.2023).

і підзвітність, ширше коло власників і склад учасників, і тим активніше можуть використовуватися місцеві знання.

Принцип 3. Органи управління повинні враховувати вплив своєї діяльності (дійсний або можливий) на суміжні чи будь-які інші екосистеми. За цим принципом різні управлінські втручання в екосистему можуть чинити невідомий або непередбачений вплив на інші екосистеми. Тому можливі наслідки мають уважно оцінюватись і аналізуватись, що може потребувати створення нових структур і механізмів, які дозволяють організаціям, причетним до прийняття рішень, виробляти в разі необхідності належні компроміси.

Принцип 4. Визнаючи можливість позитивних результатів управління, потрібно розуміти функціонування екосистеми і здійснювати управління нею в економічному контексті. Будь-яка програма управління повинна: а) усувати диспропорції в структурі ринку, які негативно впливають на біорізноманіття; б) надавати стимули для збереження і сталого використання біорізноманіття; с) за можливості зосереджувати всі витрати й вигоди всередині екосистеми.

У цьому принципі йдеться про те, що найбільша загроза для біорізноманіття полягає в його заміні альтернативними системами землекористування. Ця ситуація виникає в результаті порушення ринкових умов, які підривають цінність природних систем і популяцій та забезпечують порочні стимули та субсидії, що сприяють перетворенню земель на менш різноманітні системи. Найчастіше ті, хто має вигоди від збереження біорізноманіття, не оплачують затрат, пов'язаних зі збереженням, а ті, хто викликає екологічні витрати (наприклад через забруднення довкілля), уникають відповідальності. Упорядкування стимулів дає можливість тим, хто контролює ресурси, отримувати переваги і забезпечує, щоб ті, хто викликає екологічні витрати, їх оплачували.

Принцип 5. Одним із пріоритетних завдань є збереження структури та функцій екосистеми з метою підтримання екосистемних послуг. Наголошується, що функціонування та стійкість екосистеми залежать від стану динамічних взаємозв'язків усередині окремих біологічних видів, між видами та між видами і їх неживим середовищем. Крім того, мають значення фізичні й хімічні взаємодії в середовищі, яке оточує екосистему. Збереження та відновлення цих взаємозв'язків і процесів має набагато більше значення для тривалого збереження біорізноманіття, ніж охорона видів.

Принцип 6. Управління екосистемами має здійснюватися в межах природного функціонування. Передбачається, що при оцінці можливостей досягнення цілей управління особливу увагу слід приділяти факторам довкілля, які обмежують продуктивність, структуру, функціонування і різноманітність екосистем. На функціонування екосистем можуть впливати тимчасові, непередбачені або штучно створені фактори, що має адекватно враховуватися.

Принцип 7. Екосистемний підхід слід здійснювати у відповідних просторових і часових масштабах. Цей принцип указує, що підхід має застосовуватися в тих часових і просторових масштабах, які відповідають меті. Межі управління екосистемою мають визначатися на практиці користувачами, органами управління, вченими, корінними та місцевими народами. Екосистемний підхід враховує ієрархічність біорізноманіття, яка позначається взаємодією та інтеграцією на генному, видовому та екосистемному рівнях.

Принцип 8. Враховуючи властиву екосистемним процесам мінливість часових параметрів і можливість настання відстрочених наслідків, управління повинно мати довгострокові цілі. Процеси в екосистемі характеризуються мінливістю в часі та наслідках, що явно суперечить властивій людині тенденції віддавати перевагу сьогочасній вигоді перед очікуваною.

Принцип 9. При управлінні слід враховувати неминучість змін. Екосистеми постійно змінюються, у тому числі в складі видів і розмітти популяцій. Органи управління мають пристосовуватися до цих змін. Крім властивої екосистемам динаміки змін, на них впливають невстановлені та непередбачувані антропогенні та біологічні фактори. Екосистемний підхід потребує гнучкого управління, яке передбачає прогнозування змін і пристосування до них.

Принцип 10. Екосистемний підхід має забезпечувати належну рівновагу між збереженням і використанням біологічного різноманіття та їх інтеграцію. Відповідно до цього принципу біорізноманіття є важливим не тільки тому, що воно являє безпосередню цінність, а й тому, що відіграє ключову роль у здійсненні функцій екосистем та інших процесів, від яких залежить і людина. Раніше була тенденція поділу всіх компонентів біорізноманіття на охоронювані й такі, що не підлягають охороні. Зараз назріла необхідність розглядати ситуацію гнучкіше, коли збереження і використання розуміються в єдиному контексті, і комплекс заходів застосовується незалежно на всьому

шляху від суворо охоронюваних екосистем до екосистем, створених людиною.

Принцип 11. Екосистемний підхід повинен враховувати будь-яку інформацію, зокрема наукові дані, знання, нововведення, практику корінних і місцевих громад. Принцип визначає, що для вироблення ефективних стратегій управління будь-яка інформація є важливою. Бажаними є більш повні знання про функції екосистем і наслідки людської діяльності. При цьому інформацію з будь-якого джерела має бути доведено до всіх зацікавлених сторін і учасників. Усі вихідні положення, покладені в основу керівних рішень, мають бути чіткими, перевірятися на основі наявних знань і думок зацікавлених сторін.

Принцип 12. До реалізації екосистемного підходу повинно бути залучено зацікавлені групи суспільства та наукові дисципліни. Згідно з цим принципом більшість проблем управління мають складний характер, із великою кількістю взаємозв'язків, побічних дій і наслідків, тому для їх вирішення потрібно застосовувати необхідні експертні знання та залучати зацікавлені сторони на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Зауважимо, що принципи екосистемного підходу («Принципи Малаві»¹) стали предметом всебічного аналізу в зарубіжній науковій літературі. Наприклад, Е. Малтбі, міркуючи над сутністю екосистемного підходу, пише, що він є особливим процесом, спрямованим на інтеграцію екологічних, економічних та соціальних факторів та збалансування трьох загальних цілей Конвенції про охорону біорізноманіття, а його принципи відображають занепокоєння щодо короткочасності традиційних підходів у захисті біорізноманіття².

На думку П. М. Філліпса та Е. Жоао, ці принципи забезпечують основу для керівників екосистем та зацікавлених сторін, а їх узагальнена природа є такою, що вони доречні в широкому діапазоні планування та прийняття рішень, де екосистемами можуть зазнавати

---

¹ Перераховані принципи екосистемного підходу було розроблено на семінарі в м. Лілонгве (Малаві, 26–28.01.1998 р.), а тому їх часто називають «Принципи Малаві» (Report of the Workshop on the Ecosystem Approach (Lilongwe, Malawi, 26–28.01.1998; UNEP/CBD/COP/4/Inf.9, 20.03.1998)). Пізніше вони повністю відобразились у відповідному рішенні П'ятої наради КС Конвенції про охорону біорізноманіття.

² Maltby E. Ecosystem approach: from principle to practice. *Ecosystem Service and Sustainable Watershed Management in North China* : International Conference, Beijing, P. R. China, August 23–25, 2000. P. 213.

впливу¹. К. Вейлен, К. Блексток і Дж. Ірвін указують, що ці принципи відображають необхідність системного підходу до екосистемних функцій та процесів, а також аргументи на користь децентралізації, партнерських відносин, участі сторін, розширення їх прав та можливостей². На погляд М. Хаммер, ці принципи передбачають, що увага керівництва має зосереджуватись на функціональних зв'язках і процесах в екосистемах, де потрібно розширювати спільне використання благ, тоді як залучення зацікавлених сторін, адаптивне управління та децентралізація є ключовими для успішного і сталого управління екосистемами³. Соціальну складову принципів визнають С. Альтватер і К. Пассарелло, указуючи, що вони чітко враховують соціальні й соціально-політичні аспекти⁴.

Більш розгорнуто щодо принципів висловився А. Р. Е. Сінклер, підкреслюючи, що вони уособлюють два основних принципи. По-перше, усі зацікавлені сторони мають бути залученими до процесу розроблення планів управління. В основу цього покладено ідею про те, що більшу частину біорізноманіття у світі зосереджено в тропічних регіонах, які належать і управляються країнами, що розвиваються, і які мають враховувати розвиток і просування своїх народів, і якщо це не враховувати, проблеми збереження будуть ігноровані. По-друге, принципи визнають, що одиницею управління є не окремі види, а екосистема. Традиційно збереження зосереджено на окремих видах, зокрема тих, яким загрожує зникнення. Однак усі види потребують середовища існування та інших ресурсів, втрата яких є причиною проблем збереження, і тому саме ці ресурси потрібно зберігати в контексті всієї екосистеми⁵.

¹ Phillips P. M., João E. Land use planning and the ecosystem approach: An evaluation of case study planning frameworks against the Malawi Principles. *Land Use Policy*. 2017. Vol. 68. P. 460–480. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2017.08.006>.

² Waylen K., Blackstock K., Irvine J. Starting points for evaluating implementation of the «Ecosystem Approach»: project report / James Hutton Institute. Aberdeen, 2014. P. 2.

³ Hammer M. The Ecosystem Management Approach: Implications for Marine Governance. *Governing Europe's Marine Environment: Europeanization of Regional Seas or Regionalization of EU Policies?* / M. Gilek, K. Kern (Eds.). Surrey, England : Ashgate, 2015. P. 77.

⁴ Altvater S., Passarello C. Policy Brief: Implementing the Ecosystem-Based Approach in Maritime Spatial Planning / European Commission ; European MSP Platform. Version: 25.10.2018. P. 2. URL: <http://www.vliz.be/imisdocs/publications/341862.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵ Sinclair A. R. E. Commentary on the Malawi Principles. *Alces*. 2003. Vol. 39. P. 2. (У статті: Jaren V., Sinclair A. R. E., Andersen R., Danell K., Schwartz C., Peterson R. O., Bowyer R. T., Ericsson G. Moose in northern integrated ecosystem management – how should the Malawi principles be adapted?).

Також слід зазначити, що науковці, досліджуючи принципи екосистемного підходу, вказують не лише на їх позитивні риси, а й на їх колізії та прогалини. Е. Малтбі, наприклад, стверджує, що в них недостатньо відображено такі питання, як стійкість екосистеми, екосистемний процес, межі екосистеми, множинна рівновага, змінні просторові масштаби та масштаби часу, постійне населення й екосистемні послуги. Є певні сумніви й у доцільності вживання терміна «принципи», адже вони можуть неоднаково застосовуватись в усіх контекстах і неадекватно відображати важливі регіональні чи національні характеристики; їх краще розглядати як «елементи», які описують цей підхід і сприяють розробленню специфічних для країни чи регіону принципів, на яких базуватиметься його практичне застосування¹. Так само й А. Р. Е. Сінклер моделює складнощі, пов'язані із застосуванням принципів: масштаби часу, відсутність механізму примусового виконання, невизначеність як самої концепції екосистеми, так і компонентів біорізноманіття, які є необхідними для стабільного функціонування екосистем, тощо².

Доцільно погодитися з позицією вчених про те, що перераховані вище принципи екосистемного підходу подекуди мають загальний і суперечливий характер. Вони, безумовно, будуть предметом подальших наукових дискусій щодо їх тлумачення, удосконалення, розширення й уточнення. Однак важливість їх формулювання та закріплення полягає насамперед у тому, що саме з цього моменту екосистемний підхід отримав своє змістовне наповнення.

Щодо практичних вказівок із застосування вказаних принципів екосистемного підходу, то вони, як зазначалося, передбачені в розділі «С» додатка. Усього їх п'ять, і вони так само надаються з відповідними обґрунтуваннями, проте ми обмежимося лише їх переліком: 1. Орієнтація на функціональні взаємозв'язки та процеси в екосистемах. 2. Сприяння справедливому користуванню благами. 3. Використання стратегії адаптивного управління. 4. Здійснення управління за допомогою заходів, співрозмірних питанню, та шляхом максимальної децентралізації. 5. Забезпечення міжвідомчої взаємодії.

Саме такими є опис екосистемного підходу, його принципи та практичні вказівки згідно з рішенням V/6. До того ж у ньому наголошується, що КС рекомендує застосування принципів як таких, що відображають

---

¹ Maltby E. Ecosystem approach: from principle to practice. P. 213–214.

² Sinclair A. R. E. Commentary on the Malawi Principles. P. 2.

наявний рівень розуміння екосистемного підходу, закликає до його подальшого концептуального розроблення і практичної перевірки, а також застосовувати цей підхід, розробляти практичні форми його застосування для національної політики та законодавства, адаптуючи до місцевих, національних і регіональних умов.

Важливе значення для розроблення екосистемного підходу мали й інші наради КС, зокрема Шоста і Сьома. Так, на Шостій нараді в м. Гаазі (Нідерланди, 07–19.04.2002) було прийнято рішення VI/12¹, де КС визнала необхідність застосування екосистемного підходу в національних стратегіях і законодавстві та включення його в тематичні програми Конвенції про охорону біорізноманіття на місцевому, національному та регіональному рівнях, а також у роботу інших форумів і міжнародних угод. А згідно з рішенням VII/11², прийнятим на Сьомій нараді (м. Куала-Лумпур, Малайзія, 09–20.02.2004), КС закликала упроваджувати екосистемний підхід, зауважуючи, що у процесі його застосування слід враховувати всі принципи, надаючи значення кожному з них відповідно до місцевих умов і враховуючи, що впровадження підходу має розглядатися як добровільний інструмент і має бути адаптованим до місцевих умов та здійснюватися відповідно до національного законодавства.

У розділі «А» додатка I до вказаного рішення підкреслюється, що існує ціла низка варіантів здійснення екосистемного підходу. Один із них передбачає включення його принципів у розроблення та реалізацію національних і регіональних стратегій і планів дій зі збереження біорізноманіття, в інших – пропонується його включення в політичні документи, процеси планування та секторальні плани (у лісівництво, рибальство, сільське господарство тощо). Для впровадження цього підходу країни повинні включати його принципи в роботу відповідних організаційних, правових та бюджетних інстанцій.

Щодо подальшого розвитку екосистемного підходу в рамках нарад КС, то він продовжився шляхом його обов'язкового врахування у процесі розроблення та реалізації робочих програм із різних тематичних

---

¹ Decision VI/12: Ecosystem Approach, UNEP/CBD/COP/6/20* : Decision adopted by the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity at its Sixth Meeting, The Hague, 7–19 April 2002. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/?id=7186> (дата звернення: 15.05.2023).

² Decision VII/11: Ecosystem Approach, UNEP/CBD/COP/DEC/VII/11 : Decision adopted by the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity at its Seventh Meeting, Kuala Lumpur, 9–20 and 27 February 2004. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/?id=7748> (дата звернення: 15.05.2023).

і міждисциплінарних питань Конвенції (біорізноманіття сільського господарства, посушливих і субгумідних земель, лісів, внутрішніх вод, островів, морського і прибережного біорізноманіття та біорізноманіття гірських районів) та визнання важливості збереження екосистемних послуг і відновлення природних екосистем¹.

Визначаючи сутність екосистемного підходу, передбаченого вказаною Конвенцією, Р. А. Перелет указує, що він є засобом, який дає змогу розглядати взаємозв'язки всередині екосистем з іншими системами та людьми, для яких екосистеми є місцем проживання та засобом для існування. Екосистемний підхід передбачає перехід від одностороннього розгляду ринково цінних видів (наприклад, підходу до лісів виключно як до джерел деревини) до багатостороннього погляду, роботи в різних просторово-часових масштабах, використання всіх наявних знань та залучення відповідних зацікавлених сторін. Цей підхід покликаний забезпечити довгострокову стійкість біорізноманіття та значний розвиток сьогоденішнього розуміння сталого природокористування².

Після прийняття Конвенції про охорону біорізноманіття та ухвалення відповідних рішень нарад КС питання збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу почали набувати більшої актуальності, про що свідчить їх послідовне закріплення в різних міжнародно-правових актах екологічного спрямування³. Тоді

¹ Див., наприклад, рішення: VIII/1, VIII/19, VIII/20, VIII/23, IX/7, X/2, X/4, X/22, X/29 – X/34, XI/16, XII/19, XIII/5, XV/24 та ін.

² Перелет Р. А. Екосистемный подход к управлению природопользованием и природоохранной деятельностью. *Механізм регулювання економіки*. 2006. № 1. С. 39.

³ Див.: Нуукська декларація про навколишнє середовище і розвиток в Арктиці 1993 р.; Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай 1994 р.; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці, 1994 р.; Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів 1995 р.; Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття 1995 р.; Угода про виконання положень Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 року, які стосуються збереження транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, 1995 р.; Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану 1996 р.; Протокол про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1999 р.; Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 2002 р.; Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат 2003 р. та Протоколи до неї (Протокол про збереження і стале використання біологічного і ландшафтного різноманіття 2008 р., Протокол про стале управління лісами 2011 р., Протокол про сталий туризм 2011 р., Протокол про сталий транспорт 2014 р., Протокол про розвиток сільського господарства та сільської місцевості 2017 р.); Паризька угода 2015 р. тощо.

як ратифікація Конвенції Україною¹, а також підписання, ратифікація, затвердження та прийняття інших двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угод у вказаній сфері зобов'язали нашу державу здійснювати заходи зі збереження та відновлення природних екосистем на власній території та впроваджувати екосистемний підхід у національну екологічну політику, законодавство та право².

За аналогією з екологізацією політики, права та законодавства України, яка в загальному вигляді являє собою процес впровадження еколого-правових принципів і норм у державну політику, усі галузі права та відповідне законодавство, що регулює діяльність людини, пов'язану з впливом на довкілля, процес впровадження екосистемного підходу в правове регулювання екологічних відносин можна назвати «екосистемізацією» екологічної політики, екологічного права та законодавства, про що йтиметься пізніше.

Стосовно ж європейських засад становлення і розвитку екосистемного підходу зауважимо, що оскільки ЄС і його держави-члени є сторонами Конвенції про охорону біологічного різноманіття, окремі елементи та принципи екосистемного підходу тією чи іншою мірою відобразились у положеннях відповідних директив, зокрема: Водної рамкової директиви (Директива 2000/60/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23.10.2000 про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики³), Рамкової директиви про морську стратегію (Директива 2008/56/ЄС Європарламенту та Ради від 17.06.2008 про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері екологічної політики щодо морського середовища⁴), Пташиної директиви (Директива 2009/147/ЄС Європарламенту та Ради від 30.11.2009 про захист диких птахів⁵), а також Оселищної директиви

¹ Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття : Закон України від 29.11.1994 №257/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. №49. Ст. 433.

² Докладніше див.: Суєтнов Є. П. Міжнародно-правові зобов'язання України щодо збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 153. С. 56–80. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.153.231605>.

³ Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2000/60/contents#> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Directive 2008/56/EC of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 establishing a framework for community action in the field of marine environmental policy. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2008/56/contents#> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵ Directive 2009/147/EC of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on the conservation of wild birds. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2009/147/contents#> (дата звернення: 15.05.2023).

(Директива Ради 92/43/ЄС від 21.05.1992 про збереження природних оселищ та видів природної фауни і флори¹), обов'язок впровадження яких у нашій державі, нагадаємо, закріплено в додатку ХХХ до глави 6 «Навколишнє природне середовище» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» ратифікованої у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС².

Так, у Водній рамковій директиві, головними цілями якої, серед іншого, є запобігання подальшому погіршенню, захист і покращання стану водних екосистем, а також наземних екосистем і водно-болотних угідь, які залежать від водних екосистем (ст. 1), запроваджено басейновий принцип управління водними ресурсами, спрямований на збереження водних об'єктів як цілісних екосистем. Тоді як «маркерами» такого збереження для поверхневих водних об'єктів є «добрий стан», який визначається добрим хімічним станом (коли концентрація забруднюючих речовин не перевищує стандартів екологічної якості) та добрим екологічним станом, який, своєю чергою, характеризується: 1) біологічними елементами (склад і розповсюдження водної флори, фауни донних безхребетних, рибної фауни); 2) гідроморфологічними елементами, які підтримують біологічні елементи (гідрологічний режим: кількість і динаміка водного потоку, зв'язок із підземними водними об'єктами та ін.; та морфологічні умови: коливання глибини й ширини, структура та субстрат русла, кількість, структура і підстилаючі породи дна, структура берега, зони приливів і відпливів тощо); 3) хімічними й фізико-хімічними елементами, які теж підтримують біологічні елементи (ними є загальні: прозорість, температура, солоність, умови насичення киснем, стан окислюваності, умови щодо поживних речовин, а також специфічні речовини-забрудники: забруднення всіма пріоритетними та іншими речовинами, що скидаються у водний об'єкт) (додаток V). Простіше кажучи, ця Директива, яка стосується не тільки хімічних, а й екологічних, а точніше – екосистемних аспектів охорони водного об'єкта, допома-

¹ Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/1992/43/contents#> (дата звернення: 15.05.2023).

² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 15.05.2023).

гає, наприклад, річкам залишатися та функціонувати річками, навіть незважаючи на використання їх для задоволення суспільних потреб¹.

Схожі положення, але щодо морського середовища, передбачено в Рамковій директиві про морську стратегію. Вона встановлює рамки, у яких держави-члени мають вжити заходів для досягнення «доброго екологічного стану» морського середовища, який означає екологічний стан морських вод, коли вони забезпечують екологічно різноманітні й динамічні океани й моря, які є чистими, здоровими та продуктивними, а використання морського середовища здійснюється на сталому рівні. У Директиві особливо підкреслюється, що морські стратегії повинні застосовувати екосистемний підхід до управління людською діяльністю, забезпечуючи, щоб сукупний тиск такої діяльності утримувався на рівнях, сумісних із досягненням доброго екологічного стану, і щоб не ставилася під загрозу здатність морських екосистем реагувати на антропогенні зміни, створюючи при цьому умови для сталого використання морських товарів і послуг нинішнім та майбутніми поколіннями (статті 1, 3).

У Пташиній директиві, яку спрямовано на збереження всіх видів птахів у дикому стані на європейській території держав-членів та застосовується як до птахів, так і до їх оселищ, увага акцентується на необхідності підтримання популяцій видів птахів на рівні, що відповідає, зокрема, екологічним вимогам (ст. 2), та вжитті заходів для збереження, підтримання або відновлення достатнього різноманіття та площі оселищ, у тому числі шляхом їх утримання та управління відповідно до екологічних потреб (ст. 3). Очевидно, що й Оселищна директива, метою якої є сприяння забезпеченню біорізноманіття шляхом збереження природних оселищ та дикої фауни і флори на європейській території держав-членів (ст. 2), так само заснована на екосистемній парадигмі.

До того ж за останній час на рівні ЄС прийнято низку стратегічних документів, спрямованих на збереження біологічного різноманіття на засадах екосистемного підходу, положення яких так само в май-

---

¹ Докладніше див.: Суєтнов Є. П. Екосистемний підхід як основа управління водними ресурсами згідно з Водною рамковою директивою ЄС. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 8 груд. 2017 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 217–222.

бутньому мають бути впроваджені в українське екологічне законодавство в рамках сучасних євроінтеграційних процесів. Ідеться перш за все про розроблену та прийняту в 2020 р. «Стратегію біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи в наше життя», яку спрямовано на відновлення деградованих екосистем і яку фахівці небезпідставно визнають найамбітнішим природоохоронним документом в історії Європи¹.

У цій Стратегії наголошується, що ЄС готовий продемонструвати амбіції, спрямовані на те, щоб зупинити втрату біорізноманіття, очолити світ власним прикладом і діями, а також допомогти узгодити і прийняти трансформаційну глобальну рамкову програму на період після 2020 р. на 15-й Конференції Сторін Конвенції про охорону біологічного різноманіття. Це має ґрунтуватися на амбітній меті забезпечити, щоб до 2050 р. всі екосистеми світу були відновлені, стійкі та належним чином захищені. Світ повинен дотримуватися принципу чистого прибутку, щоб віддавати природі більше, ніж вона бере.

Не менш амбітним документом у вказаній сфері є Пропозиція про відновлення природи в Європі від 22.06.2022², де наголошується, що Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 р. встановила цілі для подальшого захисту природи в ЄС, проте одного лише захисту недостатньо: щоб повернути назад процес втрати біорізноманіття, необхідно докласти більше зусиль для повернення природи до здорового стану по всьому ЄС, у природоохоронних зонах і за їх межами. Тому й було запропоновано юридично обов'язкові цілі для відновлення деградованих екосистем ЄС, які мають охопити щонайменше 20% сухопутних і морських територій ЄС до 2030 р. і всі екосистеми, що потребують відновлення, до 2050 р. Пропозиція також підкріплена рамковою про-

---

¹ EU Biodiversity Strategy for 2030: Bringing nature back into our lives. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (Brussels, 20.05.2020, COM(2020) 380 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020DC0380> (дата звернення: 15.05.2023); Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя. Звернення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського Економічно-Соціального Комітету та Комітету Регіонів : неофіц. адапт. пер. укр. / пер. з англ. О. Осипенко ; ред. та адапт. А. Куземко та ін. Чернівці : Друк Арт, 2020. С. 7.

² Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on nature restoration (Brussels, 22.06.2022, COM(2022) 304 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0304> (дата звернення: 15.05.2023).

грамою, яка дасть змогу втілити цілі в життя шляхом підготовки та реалізації національних планів із відновлення екосистем.

Підсумовуючи, зазначимо, що на міжнародному рівні екосистемний підхід пройшов довгий шлях свого становлення і розвитку від зародження ідеї збереження природних екосистем у ключових стратегічних документах екологічного спрямування до розроблення в рамках Конвенції про охорону біологічного різноманіття цілісної концепції, яка наразі є основоположною для всіх міжнародних і європейських еколого-правових актів та яку найближчим часом зобов'язалася впровадити й наша держава.

Але перед тим як безпосередньо досліджувати сучасний стан і перспективи впровадження екосистемного підходу в Україні, з'ясуємо, як він сприймається у національній еколого-правовій доктрині.

§ 3. Екосистемний підхід у національній еколого-правовій доктрині

Запроваджений Конвенцією про охорону біорізноманіття екосистемний підхід у зарубіжній науковій літературі в тому чи іншому контексті (історичному, міжнародному, секторальному) ґрунтовно досліджується багатьма вченими, серед яких: Г. Хенне¹, Р. Д. Сміт і Е. Малтбі², М. Л. Вілкі, П. Холмґрен і Ф. Кастаньєда³, О. Макінтайр⁴, В. Р. Таррелл⁵,

---

¹ Henne G. The Ecosystem Approach under the Convention on Biological Diversity: A workshop which was held in Lilongwe, Malawi, during 26–28 January 1998. *Environmental Conservation*. 1998. Vol. 25, No. 3. P. 273–275. URL: <https://www.jstor.org/stable/44519452> (дата звернення: 15.05.2023).

² Smith R. D., Maltby E. Using the Ecosystem Approach to Implement the Convention on Biological Diversity: Key Issues and Case Studies. Gland : International Union for Conservation of Nature, 2003. 118 p.

³ Wilkie M. L., Holmgren P., Castañeda F. Sustainable forest management and the ecosystem approach: two concepts, one goal : Forest Management Working Paper / Food and Agriculture Organization of the United Nations, Forestry Department. Rome, 2003. VI, 31 p.

⁴ McIntyre O. The Emergence of an 'Ecosystem Approach' to the Protection of International Watercourses under International Law. *Review of European Community and International Environmental Law*. 2004. Vol. 13, Iss. 1. P. 1–14. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9388.2004.00379.x>.

⁵ Turrell W. R. The Policy Basis of the 'Ecosystem Approach' to Fisheries Management. Norrköping : EuroGOOS, 2004. 28 p.

Д. Е. Ж. Каррі¹, М. Ердем², Е. Моргера³, Ф. М. Платюв⁴, В. Де Лусія⁵, С. Р. Енрайт і Б. Ботелер⁶ та ін.

У вітчизняній еколого-правовій доктрині екосистемний підхід переважно розглядається з позиції принципів екологічного права в цілому та принципів права природокористування зокрема.

Перш ніж перейти до ґрунтовної характеристики принципу екосистемного підходу, слід зауважити, що в науковій юридичній літературі розуміння принципів права як його основоположних засад та ідей є загальновизнаним. Приміром, А. М. Колодій тлумачить принципи права як такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності, підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права й утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу, спрямовують і надають синхронності всьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше за інших розкривають місце права в суспільному житті та його розвитку⁷. А згідно з поглядами О. В. Зайчука, принципи права – це вихідні, визначальні ідеї, положення, настанови, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права⁸.

¹ Currie D. E. J. *Ecosystem-Based Management in Multilateral Environmental Agreements: Progress towards Adopting the Ecosystem Approach in the International Management of Living Marine Resources*. Rome : WWF International : Global Species Programme, 2007. 53 p.

² Erdem M. *Ecosystem Approach to Environmental Protection in the Law of International Watercourses*. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2013. Cilt 15. Özel S. S. 1359–1391.

³ Morgera E. The Ecosystem Approach under the Convention on Biological Diversity: A Legal Research Agenda. *Encyclopedia of Environmental Law: Biodiversity and Nature Protection Law* (EE, 2016), Forthcoming / J. Razzaque, E. Morgera (Eds.). DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2611918>.

⁴ Platjouw F. M. *Environmental Law and the Ecosystem Approach : Maintaining Ecological Integrity through Consistency in Law*. London : Routledge, 2016. 232 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315646022>.

⁵ De Lucia V. The 'Ecosystem Approach' in International Environmental Law: Genealogy and Biopolitics. Routledge, 2019. 311 p.

⁶ Enright S. R., Boteler B. The Ecosystem Approach in International Marine Environmental Law and Governance. *Ecosystem-Based Management, Ecosystem Services and Aquatic Biodiversity* / O'Higgins T., Lago M., DeWitt T. (Eds.). Springer, Cham, 2020. P. 333–352. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-45843-0_17.

⁷ Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 43.

⁸ Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 23.

Так само більш-менш усталеним у науці є поняття принципів екологічного права. За переконанням Л. Л. Чаусової, вони являють собою виражені в еколого-правових актах основоположні юридичні засади, положення, риси, що визначають спрямованість галузі права і відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин, що базуються на об'єктивних природних чинниках¹. Лаконічне визначення принципів екологічного права запропонувала Н. Р. Кобецька, указуючи, що це – основні, вихідні положення, засади, на яких ґрунтується правове регулювання екологічних відносин².

Серед принципів екологічного права традиційно виділяють: правове забезпечення досягнення гармонійної взаємодії суспільства та природи; оптимальне поєднання екологічних і економічних інтересів; правове забезпечення екологічної безпеки; стале використання природних ресурсів; цільове використання природних ресурсів; раціональне та ефективне використання природних ресурсів; комплексне використання природних ресурсів та ін., а також відносно новий принцип – екосистемний підхід до використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища.

Аналізуючи цей принцип, Н. Р. Малишева послідовно обстоює думку, що принцип екосистемного підходу до природи як до цілісного організму, незаподіяння у процесі використання одного природного ресурсу шкоди іншим має основоположне значення як для права природокористування, так і для екологічного права в цілому. Поява вказаного принципу у праві пов'язана з усвідомленням взаємозв'язку природних процесів і явищ, їх впливу на загальний стан екосистем. Екологічне право України, зазначає вчена, послідовно втілює цей принцип у процесі природокористування, а базисні його засади було закладено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», адже у ст. 5 Закону навколишнє природне середовище розглядається як сукупність природних та природно-соціальних умов і процесів. До цього в законодавстві домінував природоресурсний принцип диференційованого регулювання земельних, водних, лісових, гірничих, атмосферноохоронних та інших відносин, тоді як останнє десятиліття у праві природокористування позначене поєднанням традиційного

---

¹ Чаусова Л. Л. Принципи екологічного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 1998. С. 6.

² Кобецька Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 30.

диференційованого підходу до регулювання природокористування з інтегрованим, комплексним підходом до нього¹.

А з метою ілюстрації практичної реалізації екосистемного підходу дослідниця наголошує, що найбільш послідовне втілення він знаходить у розвитку інституту екологічної експертизи, у результаті якої комплексній оцінці та прогнозуванню піддається запланована господарська та інша діяльність з позиції її можливого впливу не на якийсь окремо взятий природний ресурс, а на навколишнє природне середовище в цілому, а також в удосконаленні критеріїв його якості, де починається поступовий перехід від диференційованих до комплексних критеріїв, певних індексів якості середовища. На цьому ж принципі, переконана дослідниця, базувалось і реформування органів управління природокористуванням та охороною довкілля, пов'язане із зосередженням управлінських, у тому числі контрольних, функцій у цій сфері в руках єдиного органу, яким є відповідне міністерство².

Подібні обґрунтування простежуються й у І. І. Каракаша, на думку якого екосистемний підхід до регулювання природокористування й охорони довкілля нарівні з іншими принципами належить до найбільш важливих принципів природокористування й об'єктивно визначається взаємопов'язаністю природних процесів і взаємозумовленістю явищ, що виникають у природному середовищі. Загальновідомо, пише вчений, що при використанні певних природних об'єктів, наприклад земельних угідь, може мати місце шкідливий вплив на водні ресурси, рослинний і тваринний світ та інші об'єкти природи. Принцип екосистемного підходу до правового регулювання природокористування впливає з вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, а його зміст складають правові вимоги про запобігання заподіянню шкоди у процесі використання одних природних ресурсів іншим природним об'єктам і навколишньому природному середовищу. Науковець зауважує, що екосистемний принцип природокористування відбивається у змісті прав та обов'язків, покладених законодавством на природокористувачів, і для підтвердження цього твердження на-

¹ Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2005. С. 126–127 ; Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 95.

² Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2005. С. 127 ; Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2008. С. 95–96.

водить положення ч. 2 ст. 24 Кодексу України про надра, яка покладає на надрокористувачів обов'язок приводити земельні ділянки, порушені під час користування надрами, у стан, придатний для подальшого їх використання в суспільному виробництві. Крім цього, наголошує він, цей принцип містить у собі повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування, а також компетенцію спеціально уповноважених органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, бо на них покладено функції зі здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, за дотриманням заходів біологічної та генетичної безпеки та додержанням норм екологічної безпеки¹.

З позиції принципів права природокористування, які є органічною частиною принципів екологічного права, на зазначений принцип звернув свою увагу О. Г. Котеньов. За його словами, принцип екосистемного підходу до природи як до цілісного організму полягає в тому, щоб розглядати використання окремого природного ресурсу в контексті його взаємозв'язку з іншими елементами навколишнього природного середовища, а зміст цього принципу становлять правові вимоги про запобігання заподіяння шкоди у процесі використання одних природних ресурсів іншим природним об'єктам і навколишньому природному середовищу. До того ж цей принцип може розглядатися як принцип екологічного управління².

Про важливість досліджуваного принципу у сфері правового регулювання екологічних відносин указує й А. К. Соколова, яка в рамках флористичного права як підгалузі права екологічного серед принципів інституту користування об'єктами рослинного світу називає екосистемність (що зумовлене природними властивостями рослинного світу)³. Пізніше цю ідею розвинула Е. Є. Туліна, проголосивши принцип еко-

¹ Екологічне право України : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. І. І. Каракаша. Одеса : Фенікс, 2012. С. 150–151, 156–157.

² Котеньов О. Г. Принципи права природокористування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С. 76.

³ Соколова А. К. Актуальні питання теорії екологічного права. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1 (1). С. 7. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62428> (дата звернення: 15.05.2023).

системного підходу підґрунтям для формування інших принципів інституту права використання рослинного світу, який визначає їх спрямованість і зміст. На підставі екосистемного підходу, переконана вона, формуються відповідні норми, здійснюється процес правового регулювання в зазначеній сфері. Саме тому цей принцип є провідним в інституті права використання рослинного світу¹.

Як один з основоположних принципів використання природних ресурсів на сучасному етапі характеризує цей принцип М. А. Дейнега. Учена стверджує, що нормативний зміст цього принципу полягає в тому, що під час прийняття будь-яких рішень щодо використання природних ресурсів необхідно керуватися вимогами, заснованими на запобіганні заподіяння шкоди іншим природним ресурсам і навколишньому природному середовищу загалом².

Самостійність і новизну принципу екосистемного підходу підкреслює й Е. В. Позняк, вживаючи для його позначення словосполучення «принцип екосистемності», де під останньою розуміє об'єктивну умову існування всіх природних об'єктів, їх взаємозв'язку між собою, у першу чергу в рамках природних та природно-антропогенних систем. Вона зазначає, що поряд із традиційними принципами в екологічному праві, такими як раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки природокористування та охорони навколишнього природного середовища, є й більш нові, до яких можна віднести і принцип екосистемності. З урахуванням тісного взаємозв'язку екологічного права й екології, виходячи з основних ідей концепції сталого розвитку і зважаючи на те, що на засадах принципів оцінюють рівень і ефективність реалізації права, його пізнають і поліпшують, вчена вважає за доцільне закріпити принцип екосистемності у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка містить перелік основних принципів такої охорони, та пропонує доповнити низку джерел екологічного права статтями про принципи у відповідних сферах правового регулювання з урахуванням принципу екосистемності³.

¹ Туліна Е. Є. Правові засади використання рослинного світу : монографія. Харків : Право, 2017. С. 46.

² Дейнега М. А. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів: правовий аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 134.

³ Позняк Е. Принцип екосистемності в екологічному праві: поняття та зміст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 4 (98). С. 39–41.

На доцільності законодавчого закріплення принципу екосистемного підходу, який корелюється з інтегрованим і диференційованим підходами до регулювання екологічних відносин та враховує закони природи, наполягає і Г. В. Анісімова. За її переконанням, цей принцип потребує окремого наукового дослідження, але його врахування передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного та різноякісного явища, що складається з елементів / компонентів, природних комплексів, екосистем, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру та забезпечують її цілісність. Учена зауважує, що ускладнюють застосування цього принципу чинники, пов'язані з виявленням взаємодії явищ і процесів у довкіллі як в інтегрованому об'єкті правового регулювання, поресурсний (галузевий) підхід щодо охорони й використання земель, вод, надр тощо, а також відсутність синхронізації відповідних правових режимів використання й охорони природних ресурсів і комплексів. А тому, підсумовує дослідниця, з огляду на положення ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» при подальшій кодифікації екологічного законодавства (створенні Екологічного кодексу України) з урахуванням доктринальних природно-правових підходів доречно буде закріпити статтю «Принципи екологічного законодавства», серед яких унормувати принцип забезпечення екосистемного підходу при забезпеченні й регулюванні екологічних правовідносин¹.

На підставі наведених аргументів можна зробити припущення, що в сучасній еколого-правовій доктрині принцип екосистемного підходу визнається самостійним принципом екологічного права, який найбільше розкривається в межах його інституту – права природокористування. Деякою мірою узгодженим серед науковців є і розуміння змісту цього принципу, що проявляється в урахуванні взаємозв'язків у природі та незаподіяння у процесі використання одного природного ресурсу шкоди іншим ресурсам та навколишньому природному середовищу в цілому.

Разом із тим ґрунтовніший аналіз позицій учених щодо практичної реалізації принципу екосистемного підходу свідчить про деяку невизначеність у цьому питанні, адже вченими пропонуються різні обґрунтування такої реалізації за допомогою окремих функцій екологічного

---

¹ Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. С. 231, 232, 238, 239.

управління, про що зазначає Н. Р. Малишева, або структури та компетенції органів такого управління, повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування, на чому зосереджують свою увагу Н. Р. Малишева та І. І. Каракаш.

Різноманітними є погляди науковців щодо законодавчого вираження цього принципу. Н. Р. Малишева, приміром, спостерігає його поступове втілення у процесі природокористування, проте не наводить конкретних законодавчих норм. Тоді як І. І. Каракаш знаходить цей принцип безпосередньо серед законодавчих прав і обов'язків природокористувачів та посилається на відповідні статті поресурсового законодавства.

Немає в дослідників єдиної позиції і щодо закріплення принципу екосистемного підходу в головному законодавчому акті екологічної спрямованості – Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», бо, наприклад, Н. Р. Малишева вважає, що цей Закон заклав базисні засади цього принципу вже в самому визначенні навколишнього природного середовища, у той час як Е. В. Позняк називає цей принцип новим відносно традиційних принципів екологічного права та пропонує закріпити його в Законі серед основних принципів охорони довкілля.

Набагато більше дискусій викликають погляди вчених щодо співвідношення принципу екосистемного підходу з іншими принципами екологічного права, тим більше, що самі ж науковці, обстоюючи самостійність принципу екосистемного підходу, одночасно висловлюють протилежні думки.

Так, Н. Р. Малишева, визначаючи екосистемний підхід самостійним принципом екологічного права, який послідовно упроваджується в ньому, насамперед у процесі регулювання природокористування, у той же час вважає екосистемний підхід однією з ознак раціонального природокористування нарівні з такими ознаками, як цільовий характер, сталість і комплексність. Вона наголошує, що раціональності природокористування неможливо досягти без екосистемного підходу до природи як до цілісного організму, де всі природні процеси та явища взаємопов'язані, і кожний із них чинить вплив на загальний стан екосистем. Тому константами в раціональному природокористуванні є спрямованість на забезпечення сталого, економічно-екологічно-соціально збалансованого розвитку, його здійснення з дотриманням

екосистемного підходу, за можливості – комплексно, відповідно до цільового призначення¹.

Схожу позицію висловлює і Н. І. Нестерова, яка дослідила принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. За її словами, сучасна еколого-правова думка ще не виробила єдиного розуміння місця екосистемного підходу в екологічному праві, бо він може розглядатись і як характеристика принципу раціонального використання природних ресурсів, і як самостійний принцип екологічного права. На переконання вченої, відповідь на це питання можна отримати лише після ґрунтовного та комплексного наукового дослідження екосистемного підходу в аспекті правового регулювання екологічних відносин, а тому вона припускає, що екосистемний підхід є основою принципу раціонального використання природних ресурсів².

Проте всебічний аналіз міркувань Н. І. Нестерової доводить відмінність її позиції від тієї, яку висловлює Н. Р. Малишева. Висвітлюючи міжнародно-правові та європейсько-правові тенденції розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України, дослідниця пише, що подальший розвиток цього принципу пов'язано з його розумінням і втіленням в аспекті концепції сталого розвитку та її ядра – екосистемного підходу, що є стратегією комплексного управління ресурсами, яка забезпечує їх збереження та стале використання на справедливій основі. Інакше кажучи, такі характеристики, як сталість і комплексність використання природних ресурсів, виступатимуть основою розуміння принципу їх раціонального використання³. Тож, на відміну від Н. Р. Малишевої, яка визначає цільовий характер, екосистемний підхід, сталість і комплексність окремими ознаками раціонального природокористування, Н. І. Нестерова

¹ Малишева Н. Р. Принципи екологічного права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016– . Т. 14 : Екологічне право / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. С. 628 ; Ї ж. Раціональне природокористування. *Там само*. С. 662.

² Нестерова Н. І. Принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2019. С. 91–92.

³ Нестерова Н. І. Принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України : дис. С. 89–90 ; Ї ж. Міжнародно-правові тенденції розвитку принципу раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 15. DOI: <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2018.13.146201>.

ототожнює екосистемний підхід із комплексним і сталим використанням природних ресурсів.

Зв'язок екосистемного підходу з комплексним природокористуванням підкреслюють й інші вчені. Г. В. Анісімова, наприклад, хоч і не виокремлює принцип екосистемного підходу серед принципів екологічного права, проте під час характеристики принципу комплексного підходу зауважує, що цей принцип відкриває можливості використовувати в єдності як основні природні об'єкти, так і супровідні природні компоненти. У законах про відповідні природні ресурси, наголошує вона, вимоги комплексного підходу конкретизуються з урахуванням особливостей кожного природного об'єкта. Необхідність комплексного вирішення питань зумовлена тим, що екологічна система складається з декількох екологічних елементів. Тому комплексний підхід визначається певними об'єктивними екологічними чинниками¹.

В іншій публікації поряд із принципом правового забезпечення комплексного підходу, тлумачення якого, щоправда, так само має екосистемний характер, учена вже виокремлює принцип правового забезпечення екосистемного підходу як один із принципів екологічного права, чим підкреслює відмінність між цими двома принципами. Однак вона не пропонує власного визначення принципу екосистемного підходу, а наводить формулювання із Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»², який ми всебічно проаналізуємо пізніше, про необхідність застосування екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку держави з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина на безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування, збереження та відновлення природних екосистем³.

Певну спробу розмежувати принцип екосистемного підходу від принципу комплексного природокористування зробила С. В. Шарапова, яка розглянула комплексне використання земель у системі принци-

¹ Екологічне право України : підруч. для студентів юрид. спец. ВНЗ / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків : Право, 2009. С. 17 ; Екологічне право : підруч. для студентів юрид. спец. ВНЗ / за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2013. С. 19.

² Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019 № 28. Ст. 980.

³ Екологічне право : підручник / А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2019. С. 25–26.

пів земельного права. За її словами, у літературі серед принципів як екологічного, так природоресурсного права виокремлюється принцип екосистемного природокористування. Поняття цього принципу ідентичне поняттю принципу комплексного використання природних ресурсів, а тому зазначені принципи іноді ототожнюються. На думку вченої, це є неправильним, адже принцип екосистемного підходу полягає в тому, що при будь-якому виді природокористування (землекористування, водокористування, надрокористування тощо) мають бути встановлені та виконуватися вимоги щодо охорони інших природних об'єктів і навколишнього природного середовища в цілому. А принцип комплексного природокористування означає, що при використанні конкретного природного об'єкта враховуються особливості суміжних із ним об'єктів природи і можливість використовувати як основний природний об'єкт, так і пов'язані з ним інші, тобто суміжні¹.

Безумовно, така позиція має право на існування та потребує додаткового обґрунтування. Замість цього дослідниця:

по-перше, посилається на запропоноване в літературі екосистемне визначення принципу комплексного підходу в екологічному праві, який виявляється в тому, що при використанні природного об'єкта необхідно враховувати всі його екозв'язки з іншими природними об'єктами і з навколишнім природним середовищем загалом (наприклад, землекористувач поряд із обов'язками і правами з приводу цільового, раціонального й ефективного використання даної земельної ділянки неминуче отримує обов'язки і права експлуатувати земельну ділянку способами, які не порушують збереження водних об'єктів, що містяться на його землі, не порушувати права та законні інтереси сусідніх природокористувачів);

по-друге, наводить слушну, за її переконанням, висловлену в юридичній літературі думку про те, що регулювання комплексного природокористування дозволяє реалізувати в екологічному праві екосистемний підхід, який до свого змісту включає встановлення та здійснення заходів з охорони навколишнього середовища та природокористування з урахуванням взаємозалежності явищ і процесів в екологічній системі, тобто враховує всі природні й антропогенні фактори, які створюються у процесі природокористування;

---

¹ Шарапова С. В. Комплексне використання земель в системі принципів земельного права. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 137, 138. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-19>.

по-третє, у висновках зазначає, що сутність принципу комплексного використання земель полягає в тому, що мають враховуватися не тільки особливості природних ресурсів, пов'язаних із земельною ділянкою під час її використання, але й вживатися заходи щодо їх відновлення, відтворення та збереження¹.

Таке розширення принципу комплексного використання земель вимогою щодо відновлення, відтворення та збереження інших природних ресурсів у процесі землекористування, на наше переконання, охоплюється вищенаведеним авторкою розумінням екосистемного підходу, а тому нівелює висловлену нею відмінність між принципами екосистемного підходу і комплексного природокористування.

Неоднозначне бачення принципу екосистемного підходу відносно інших принципів демонструють й інші вчені, зокрема О. Г. Котеньов, який поряд із принципом екосистемного підходу, зміст якого, за словами самого ж дослідника, становлять правові вимоги про запобігання заподіяння шкоди у процесі використання одних природних ресурсів іншим природним об'єктам і навколишньому природному середовищу в цілому, як самостійний принцип виокремлює принцип незаподіяння у процесі використання одного природного ресурсу шкоди іншим. Учений пише, що зміст цих принципів є дуже близьким, однак якщо перший принцип спрямовано на врегулювання певного порядку користування довкіллям як єдиним цілим, то другий принцип має на меті спрямування на екологічну безпечність природокористування і відвернення негативного впливу природокористування на навколишнє середовище в цілому та суміжні природні об'єкти зокрема². Очевидно, що запропоноване автором пояснення не знімає питання про відмінність між наведеними принципами.

Дещо суперечливо пояснює співвідношення принципу екосистемного підходу з іншими принципами екологічного права Е. В. Позняк. З одного боку, вона визнає принцип екосистемності самостійним принципом екологічного права і вказує на доцільність його закріплення у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» й інших джерелах екологічного права, а з іншого – наголошує, що переважну більшість принципів екологічного права, закладених у норми цього Закону, можна вважати елементами принципу

---

¹ Шарапова С. В. Комплексне використання земель в системі принципів земельного права. С. 137–139.

² Котеньов О. Г. Принципи права природокористування : дис. С. 77–78.

екосистемності. До того ж на підставі дослідження цього принципу вона зазначає, що в науковій еколого-правовій літературі його відображено в різних аспектах, а саме: 1) в екосистемному та басейновому принципах інституційно-функціонального забезпечення реалізації екологічної політики держави, у принципі забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги (В. І. Андрейцев); 2) у принципі системності та комплексності в регулюванні екологічних відносин (Ю. С. Шемшученко); 3) у принципах правового забезпечення комплексного підходу до використання та відтворення природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи (Г. В. Анісімова, І. І. Каракаш, Л. Л. Чаусова); 4) у принципах життєвості (існування) всіх елементів природи, включаючи гармонійне існування самої людини в природі, а також гармонії (загальної згоди) та відновлення цінності духу природи – у межах формування концепта екологічного права (М. В. Краснова); 5) у принципі екосистемності у правовому регулюванні екологічних відносин (М. М. Бринчук)¹.

Продовжуючи висвітлення перспектив розвитку досліджуваного принципу в правовому регулюванні екологічних відносин в Україні, вчена зауважує, що його застосуванню сприятимуть наукові еколого-правові ідеї стосовно: розвитку інституційно-функціонального забезпечення реалізації екологічної політики держави з урахуванням екосистемного і басейнового принципів (В. І. Андрейцев); багатовимірності екологізації різних сфер життєдіяльності суспільства, що включає, серед іншого, підсилення потенціалу самовідтворення екосистем (Г. І. Балюк); виявлення принципу екосистемності у правовому регулюванні екологічних відносин (М. М. Бринчук); дослідження правового регулювання користування екосистемними послугами (М. І. Васильєва); розуміння та застосування екосистемного підходу в міжнародному екологічному праві (М. О. Медведєва); розроблення сфери природоохоронного права (охорони комплексних об'єктів правового регулювання, їх відтворення та використання, формування екологічної мережі), для розвитку якого останнім часом учені (В. І. Андрейцев, М. В. Краснова) пропонують запровадити ландшафтний підхід у процесі кодифікації природоохоронного (середовищеохоронного, ландшафтного) законо-

---

¹ Позняк Е. Принцип екосистемності в екологічному праві: поняття та зміст. С. 39, 40.

давства у складі джерел екологічного права. У підсумку дослідниця вказує, що інтеграція природничих, технічних, економічних і правових знань у міжнародному, європейському і національному вимірі дозволить вирішувати глобальні, регіональні, національні екологічні проблеми сучасності в руслі концепції сталого розвитку за допомогою комплексних підходів, різновидом якого є екосистемний підхід¹.

Отже, як бачимо, серед учених немає єдності в питанні співвідношення принципу екосистемного підходу з іншими принципами екологічного права. Вважаючи цей принцип самостійним принципом, науковці одночасно визнають його ознакою раціонального природо-користування, ототожнюють із комплексним і сталим використанням природних ресурсів або взагалі бачать цей принцип у переважній більшості принципів екологічного права.

Така різнобарвна палітра поглядів на принцип екосистемного підходу неодмінно свідчить про його новизну, надзвичайну складність і нетрадиційність. Зрозуміло, що у процесі дослідження якогось нового правового явища першочерговою дією є спроба застосування до нього добре відомих, усталених конструкцій, проте така спроба не завжди має позитивний результат. А тому для розуміння вказаного принципу слід застосовувати інші прийоми та способи. Як зазначає із цього приводу Г. В. Анісімова, екологічне право, як і будь-яка наука, у процесі свого розвитку проходить етап акумуляції новітніх проблем, вирішення нестандартних і нетрадиційних питань, що не можуть бути вивчені за допомогою апробованих методів і принципів. За таких умов мотивом для формування стійкої дисциплінарної методології може стати застосування міждисциплінарного наукового пошуку, хоча, на жаль, його активне здійснення поки що гальмується догматичним підходом до пізнання права і визначення його принципів².

Передусім зазначимо, що зміст принципу екосистемного підходу є набагато ширшим за той, що пропонують для нього дослідники і який, за їх переконанням, полягає у незаподіянні у процесі використання одного природного ресурсу шкоди будь-якому іншому природному

¹ Позняк Е. В. Перспективи розвитку екосистемних підходів у правовому регулюванні екологічних відносин в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2014. С. 154, 156.

² Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини. С. 232.

ресурсу та навколишньому природному середовищу в цілому. Схожий із наведеним зміст закладено лише в одному з 12 власних принципів екосистемного підходу, а саме у третьому принципі, відповідно до якого органи управління екосистемами повинні враховувати дійсний або можливий вплив своєї діяльності на суміжні та будь-які інші екосистеми.

Цілком очевидно, що зміст принципу екосистемного підходу має одночасно охоплювати всі його 12 принципів, як ті, що відображають екосистемні властивості, а саме те, що управління екосистемами має здійснюватися зі збереженням їх структури і функцій, у межах їх природного функціонування, у відповідних просторових і часових масштабах, для досягнення тривалих цілей, з урахуванням неминучості змін та забезпеченням належної рівноваги між збереженням і використанням біорізноманіття (принципи 5–10), так і ті, що виражають соціальні аспекти, зокрема визначення завдань управління суспільством, максимальна децентралізація управління, урахування відповідної інформації та участь зацікавлених сторін (принципи 1, 2, 11, 12). Більше того, навіть усі 12 принципів екосистемного підходу не є вичерпними в розумінні його змісту, адже пам'ятаємо, що у своєму рішенні V/6 КС указала лише про наявний рівень розуміння цього підходу та закликала до його подальшого концептуального розроблення.

Зважаючи на це, спроби науковців застосувати до екосистемного підходу традиційні конструкції принципів права та вмістити його в рамки одного з багатьох принципів екологічного права не матимуть успіху, оскільки екосистемному підходу «тісно» і «незручно» у відведених для нього рамках. Це, до речі, підсвідомо відчувають і вчені, які, характеризуючи принцип екосистемного підходу, хоч і розмішують його нарівні з іншими принципами, проте намагаються надати йому якогось особливого, виняткового значення та називають принципом, що «має основоположне значення як для права природокористування, так і для екологічного права в цілому» (Н. Р. Малишева), принципом, що «належить до найбільш важливих принципів природокористування» (І. І. Каракаш), «підґрунтям для формування інших принципів, провідним принципом» (Е. Є. Туліна), «одним з основоположних принципів використання природних ресурсів» (М. А. Дейнега) та ін.

Так само і численні зусилля дослідників відокремити принцип екосистемного підходу від інших принципів екологічного права не є достатньо обґрунтованими, бо науковці визначають принцип екосистем-

ного підходу переважно через ознаки інших принципів, або ж, навпаки, надають цим принципам екосистемного забарвлення. Особливо це стосується принципів комплексного та сталого використання природних ресурсів, оскільки екосистемний підхід, будучи фундаментальною основою концепції сталого розвитку, позначається як комплексністю, так і сталістю, що прямо впливає з його визначення, закріпленого на міжнародно-правовому рівні.

З огляду на всеохопний характер принципу екосистемного підходу очевидно, що й інші принципи екологічного права можуть бути виражені за допомогою екосистемного підходу та його власних принципів (приміром, такі принципи екологічного права, як оптимальне поєднання екологічних і економічних інтересів та ефективне використання природних ресурсів, корелюють із четвертим принципом екосистемного підходу щодо необхідності розуміння функціонування екосистеми та здійснення управління нею в економічному контексті). Таке припущення, між іншим, простежується в поглядах Е. В. Позняк, яка наголошує, що переважну більшість принципів екологічного права, закладених у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», можна вважати елементами принципу екосистемності.

Ураховуючи наведене, мусимо визнати, що екосистемний підхід не є звичайним принципом екологічного права нарівні з іншими принципами, адже він буквально «пронизує» їх, одночасно виступаючи їх основою та сутністю. Вважаємо, що екосистемний підхід являє собою «нову парадигму», «нову філософію» екологічного права. Якщо ж по-слуговуватися категорією «принципів», то його можна назвати «принципом принципів» екологічного права, або ж інакше – «квінтесенціальним» принципом екологічного права.

Підкреслимо, що термін «квінтесенція»¹ у довідникових джерелах наводиться в кількох значеннях: 1) у давньоримській філософії – п'ятий елемент (ефір), що його протиставляли чотирьом земним елементам (воді, вогню, землі, повітрю) як основний елемент небесних тіл. За середньовіччя – найтонший елемент, що ніби становив сутність речей; 2) згущений або найчистіший екстракт якоїсь речовини; 3) основа, сутність чого-небудь; найсуттєвіше, найголовніше². Ідея цього терміна

¹ Від латин. *quinta essentia* – букв. «п'ята сутність».

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 533.

належить Арістотелю, який чотирьом елементам (стихіям) протиставив п'ятий елемент – найтоншу субстанцію, якою пронизано все суще. Сам філософ називав цей елемент першим, оскільки він присутній у кожній стихії та перевершує їх усі. Пізніше цей термін почали вживати в переносному значенні як щось найголовніше, найсуттєвіше, як сутність якогось явища, його основу.

Слід зауважити, що ідея застосування терміна «квінтесенція» для характеристики принципів права не є новою. Наводячи визначення принципів права, П. М. Рабінович наголошує, що це – керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Значення принципів права полягає в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям»¹. На підставі того, що принципи права визнаються квінтесенцією права взагалі, можемо стверджувати, що принцип екосистемного підходу є квінтесенціальним принципом екологічного права, оскільки він є основою всіх принципів та присутній у кожному з них. Він відображає найсуттєвіші риси екологічного права, є сутністю екологічного права, його квінтесенцією.

Підґрунтям цього твердження є об'єктивні умови існування самої природи, які позначаються взаємозалежністю і взаємозумовленістю всіх природних процесів і явищ. Звісно, що такі умови існували завжди, проте в екологічному праві на них почали звертати увагу лише нещодавно. За влучною аргументацією Н. Р. Малишевої, це пов'язано з тим, що раніше панував галузевий підхід до правового регулювання охорони й використання природних ресурсів, який не враховував взаємозв'язок явищ і процесів у природі як комплексному, інтегрованому об'єкті. З визнанням екосистемного підходу в екологічному праві виникає потреба в переосмисленні на цих засадах всієї еколого-правової матерії, у тому числі принципів цієї галузі.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що в сучасній еколого-правовій доктрині немає чіткого й однозначного розуміння принципу екосистемного підходу та його місця серед інших принципів екологічного права, що зумовлено новизною, надзвичайною складністю та нетрадиційністю дослідженого явища. На наш погляд, екосис-

---

¹ Рабінович П. М. Принципи права. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. Т. 5 : П – С / ред. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2003. С. 128.

темний підхід слід визнати квінтесенціальним принципом екологічного права, який, ґрунтуючись на об'єктивних умовах існування природи, що позначаються взаємозалежністю і взаємозумовленістю природних процесів і явищ, є основою всіх принципів екологічного права та присутній у кожному з них, відображає найсуттєвіші риси екологічного права, є його сутністю, квінтесенцією.

Як пишуть дослідники, із чим погоджуються А. П. Гетьман і В. А. Зуєв, час від часу будь-яка наука досягає того рівня, коли для подальшого розвитку їй необхідно переосмислити саму себе. Таке переосмислення повинне спиратися передусім на критичну оцінку основних положень науки та на перевірку ефективності її методологічних засобів. Лише в цьому випадку можна чекати на певні зрушення змістовного характеру¹. Поділяючи це твердження, переконані, що настав час для ґрунтового переосмислення екологічного права на засадах екосистемного підходу, що, власне, і буде показано далі в рамках дослідження сучасного стану та перспектив його впровадження.

§ 4. Політико-правові основи впровадження екосистемного підходу

Аналізуючи сучасний стан впровадження екосистемного підходу у правове регулювання використання природних ресурсів в Україні, констатуємо, що воно має позитивну динаміку, хоча й відбувається передусім на рівні загальних політико-правових актів екологічного спрямування та поресурсових програмних документів².

У вітчизняній еколого-правовій літературі науковцями запропонована ціла низка формулювань державної екологічної політики. В. І. Андрейцев, приміром, розглядає її як організаційну та регулятивно-контрольну діяльність суспільства і держави, спрямовану на охо-

---

¹ Гетьман А. П., Зуєв В. А. Формування еколого-правової науки: ресурсний аспект та проблеми його інтеграції. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 105. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.132.63175>.

² Докладніше див.: Суєтнов Є. П. Правові засади впровадження екосистемного підходу в державну екологічну політику України. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 152. С. 46–68. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.152.224701>.

рону, невиснажливе використання та відтворення природних ресурсів, оздоровлення довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування та охорони природи, забезпечення норм екологічної безпеки¹. На переконання О. С. Заржицького, екологічна політика являє собою комплекс засобів і заходів, спрямованих суспільством і державою на охорону та оздоровлення довкілля, ефективне поєднання природокористування і природоохорони та забезпечення нормальної життєдіяльності громадян². А на думку Г. В. Анісімової, вона є системою правових, організаційних, економічних, соціальних, ідеологічних та інших заходів держави, які вживаються задля збереження безпечно-го для існування природи, захисту життя і здоров'я населення, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорони, раціонального використання та відтворення природних ресурсів³.

Ґрунтовне визначення екологічної політики, яке враховує її екосистемну складову, запропонував А. П. Гетьман, стверджуючи, що це є діяльність держави, спрямована на досягнення пріоритетних (стратегічних) цілей, а саме: збереження природних об'єктів та комплексів, екосистем, підтримання їх цілісності та життєзабезпечувальних функцій, сталого розвитку суспільства, підвищення якості навколишнього природного середовища та життя, покращання здоров'я населення й демографічної ситуації, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвитку екологічної освіти і виховання, забезпечення екологічної безпеки держави та захисту екологічних прав та інтересів громадян. Екологічна політика України розглядається як інтегрований фактор соціально-економічного розвитку держави, який сприяє забезпеченню переходу до сталого розвитку економіки та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування⁴.

---

¹ Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : монографія. Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2011. С. 115.

² Заржицький О. С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти) : монографія. Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2012. С. 9.

³ Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини. С. 158.

⁴ Гетьман А. П. Екологічна політика України. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016–. Т. 14 : Екологічне право / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. С. 275–276.

Розпочинаючи дослідження правових засад державної екологічної політики України, зауважимо, що питання охорони природних екосистем і впровадження екосистемного підходу можна простежити ще в Основних напрямках державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки від 05.03.1998¹, де надається характеристика кризової екологічної ситуації, у якій опинилась Україна, у тому числі пов'язаної з деградацією водних екосистем і зниженням продуктивності водойм, та наголошується на необхідності поетапного здійснення комплексу заходів із раціонального використання та відновлення водних ресурсів, до яких, зокрема, належить і впровадження екосистемного регулювання потреб водоспоживання (п. «а» ч. 2).

У схваленій 17.10.2007 Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року² так само певну увагу приділено екологічним проблемам держави, але головний акцент зроблено на потребі розроблення нового стратегічного документа на довгострокову перспективу – Стратегії національної екологічної політики України на період до 2020 року.

Одним із завдань екологічної політики у Концепції визнано припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття, формування екологічної мережі та розвиток заповідної справи, що передбачає зниження рівня забруднення Азовського та Чорного морів, відновлення морських екосистем, охорону та збереження морського біологічного та ландшафтного різноманіття, створення та впровадження диференційованої системи науково обґрунтованої вартісної оцінки об'єктів біорізноманіття із застосуванням екосистемного підходу (абзаци 2 і 7 п. 8).

Крім основних завдань екологічної політики, у Концепції встановлено завдання, спрямовані на екологічно збалансоване використання природних ресурсів. Серед них можна виокремити невиснажливе використання тваринних і рослинних ресурсів та екологізацію лісового господарства (п. 3), що, своєю чергою, передбачає запровадження кла-

¹ Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : постанова Верхов. Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 38. Ст. 248.

² Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 17.10.2007 № 880-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-2007-p> (дата звернення: 15.05.2023).

сифікації функцій і напрямів використання екосистем, забезпечення проведення їх еколого-економічної оцінки як основи для визначення можливості та екологічно допустимих обсягів використання сировинної складової екосистеми, а також впровадження екосистемного підходу в систему ведення лісового господарства та комплексного використання лісових ресурсів (абзаци 1 і 8 п. 3). Доречно підкреслити, що, згідно з Концепцією, екосистемний підхід визнано умовою підвищення продуктивності природних ресурсів, адже в абзаці першому п. 7 ідеться про те, що вдосконалення та наближення екологічного законодавства України до європейського, зміцнення інституціонального потенціалу природоохоронної діяльності держави та створення ефективних інструментів екологічної політики передбачають підвищення продуктивності ресурсів шляхом впровадження екосистемного підходу.

Через декілька років Стратегія національної екологічної політики, про яку йшлося в Концепції, була затверджена Законом України від 21.12.2010 «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»¹ (Стратегія-2020). У ній наводились причини екологічних проблем, серед яких: неповне забезпечення багатоцільового, безперервного та невиснажливого використання лісових екосистем, катастрофічне зменшення площі степових екосистем, поширення неаборигенних видів у природних екосистемах, повільний розвиток управління збереженням біологічного різноманіття прісноводних і морських екосистем тощо (розділ 1) та визначалась мета національної екологічної політики – стабілізація та поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку держави для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, а також впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем (розділ 2). Для досягнення цієї мети планувалось здійснення низку завдань, зумовлених стратегічними цілями національної екологічної політики, у тому числі тих, які безпосередньо стосувались екосистемного підходу (розділ 3)².

---

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI : втратив чинність згідно із Законом України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (дата звернення: 15.05.2023).

² Зокрема, одним із завдань у сфері поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки (ціль 2) було розроблення та виконання до 2015 р.

На підставі всебічного аналізу закладених у Стратегії-2020 мети державної екологічної політики та спрямованих на її досягнення стратегічних цілей і завдань, можна побачити, що в наведеному документі впровадження екосистемного підходу розглядалось передусім у рамках збереження природних екосистем як одного зі шляхів досягнення мети державної екологічної політики – стабілізації та поліпшення стану довкілля України.

Механізмом втілення Стратегії-2020 було визнано Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища, обов'язок розроблення та затвердження якого покладался на Кабінет Міністрів України. Такий План дій, де встановлювались конкретні суб'єкти виконання, чіткі строки та джерела фінансування, був затверджений лише на 2011–2015 рр.¹, а проєкт Плану дій на 2016–2020 рр. був підготовлений, винесений на громадське обговорення, обговорений, однак прийнятий не був, що, безумовно, негативно позначилось на реалізації вищенаведених цілей і завдань.

На зміну Стратегії-2020 було прийнято та введено в дію (28.02.2019 та 01.01.2020 відповідно) Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»² (Стратегія-2030), який наразі є ключовим документом у цій сфері. За словами О. М. Семерака, колишнього Міністра екології та природних ресурсів України, завдання Стратегії-2030 спрямовано не лише на подолання наслідків наявних екологічних проблем, а й на усунення

плану заходів щодо зменшення рівня забруднення внутрішніх морських вод і територіального моря для запобігання зростанню антропогенного впливу на навколишнє природне середовище та відновлення екосистеми Чорного й Азовського морів. А серед завдань у сфері припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екомережі (ціль 5) визначались такі: 1) створення до 2015 р. системи запобіжних заходів стосовно видів-вселенців та забезпечення контролю за їх внесенням до екосистем; 2) проведення до 2015 р. інформаційно-просвітницької кампанії щодо цінності екосистемних послуг на прикладі екосистем України, формування до 2015 р. та подальше застосування вартісної оцінки цих послуг; 3) впровадження до 2020 р. екосистемного підходу в управлінську діяльність і адаптація законодавства України щодо збереження навколишнього природного середовища відповідно до вимог директив Європейського Союзу. До того ж протягом 2016–2020 рр. передбачалося здійснити екосистемне планування (розділ 5).

¹ Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки : розпорядж. Каб. Міністрів України від 25.05.2011 № 577-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-p> (дата звернення: 15.05.2023).

² Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII.

«кореневих» причин їх виникнення. «Система, яку ми заклали в оновлену Стратегію, – підкреслює він, – успішно діє в європейських країнах. Беззаперечно, вона має бути апробована в наших реаліях. Це доктрина формування нової екологічної політики»¹.

Здебільшого позитивну оцінку Стратегії-2030 дають і науковці. На переконання А. П. Гетьмана, прийняття цього документа стало важливим кроком на шляху формування сучасної національної екологічної політики, адже він скерований на перегляд її пріоритетних, першочергових завдань, що пов'язано з підписанням Угоди про асоціацію України з ЄС, і забезпеченням поетапного наближення екологічного законодавства до відповідних директив ЄС. Саме ця Стратегія, акцентує вчений, має стати орієнтиром для подальшої систематизації екологічного законодавства в контексті євроінтеграційних процесів².

Також схвально щодо Стратегії-2030 висловлюється В. В. Носік, на погляд якого, з уведенням його в дію державна екологічна політика в Україні має здійснюватися на нових засадах забезпечення взаємодії людини та природи, серед яких варто виокремити збереження такого стану кліматичної системи, який унеможливить підвищення ризиків для здоров'я та благополуччя людей і навколишнього природного середовища, а також досягнення Україною Цілей сталого розвитку, затверджених у 2015 р. на Саміті ООН зі сталого розвитку в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН³.

Принагідно зауважимо, що на підтримку згаданих Цілей сталого розвитку 2015 р., закріплених у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку

¹ Шкрібляк Ю. 10 років на порятунк довілля: в Україні прийнято Закон щодо нової екологічної політики. *Frankivsk* : вебсайт. 28.03.2019. URL: <https://frankivsk.name/uk/news/1065-10-rokiv-na-poryatunok-dovkillya-v-ukraini-priynuto-zakon-schodo-novoi-ekologichnoi> (дата звернення: 15.05.2023).

² Екологічне право : підручник / А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. С. 57.

³ Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22 верес. 2019 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька ; Держ. ВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», Навч.-наук. юрид. ін-т ; Міжнар. громад. орг. 350.org. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 24.

до 2030 року»¹, де, до речі, серед 17 глобальних цілей проголошено й ті, що стосуються збереження морських екосистем та екосистем суші (Цілі 14 і 15), 30.09.2019 було затверджено Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року², які є орієнтирами для розроблення проєктів прогностичних і програмних документів та нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального й екологічного вимірів сталого розвитку України та які так само передбачають збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку, а також захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню (Цілі 14 і 15).

Продовжуючи далі, наголосимо, що Закон, яким затверджена Стратегія-2030, ще на стадії проєкту не завжди сприймався позитивно. Ознайомившись зі змістом законопроекту, запропонованого Міністерством екології та природних ресурсів України, і порівнявши його положення з чинною на той час Стратегією-2020, Г. І. Балюк висловила думку, що стратегічні цілі та завдання, на досягнення яких спрямовано національну екологічну політику згідно зі Стратегією-2020, залишаються недосяжними, точніше, державна екологічна політика, що проводиться в Україні протягом тривалого часу, не досягла визначених цілей. Оцінюючи законопроект, дослідниця дійшла висновку, що запропонований нібито рух уперед насправді є «тупцюванням» на місці, а тому нинішню стадію можна назвати «простим перезатвердженням», яке нічого не вирішує і нікого ні до чого не зобов'язує. Не так потрібна нова редакція Стратегії, як саме створення умов, за яких виконання її положень було б ефективним і мало позитивні наслідки³.

На певні вади вже прийнятого Закону звернула увагу й Г. В. Анісімова, яка зазначила, що цей Закон, який вважається документом довгострокового державного планування, на жаль, є прикладом непослідовного, двозначного, декларативного й алогічного використання термінів, що підтверджується, зокрема, позначенням мети державної екологічної політики, де одночасно вживаються такі словосполучення,

¹ Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року : Резолюція A/RES/70/1, прийнята Ген. Асамблеєю ООН 25 верес. 2015 р. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

² Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 79. Ст. 2712.

³ Балюк Г. І. Правові засади державної екологічної політики України: сучасні проблеми. *Екологічне право України*. 2017. № 3–4. С. 9.

як «добрий стан довкілля» і «чисте та безпечне довкілля». Крім цього, пише вчена, викликають здивування правові конструкції, точніше, логічність їх побудови, закладені при окресленні правових засад державної екологічної політики¹.

Погоджуючись із зауваженнями щодо змістовної і термінологічної недосконалості досліджуваного Закону, мусимо, проте, визнати, що в контексті впровадження екосистемного підходу його прийняття не є «тупцюванням» на місці та «простим Perezatverdzhenniam», оскільки саме в цьому питанні відбулись кардинальні зміни.

Так само, як і в попередній, у новій Стратегії-2030 суттєвої уваги приділяється збереженню і відновленню природних екосистем та впровадженню екосистемного підходу. Указується, що одним з основних завдань для забезпечення сталого розвитку природоресурсного потенціалу України (Ціль 2) є покращання стану уражених екосистем, тоді як завданнями зі зниження екологічних ризиків з метою мінімізації їх впливу на екосистеми, соціально-економічний розвиток та здоров'я населення (Ціль 4) є зменшення антропогенного впливу на екосистеми Чорного й Азовського морів, запобігання розповсюдженню інвазійних видів та контроль за їх появою та розповсюдженням у природних екосистемах, у тому числі морських.

Разом із тим, на відміну від Стратегії-2020, у Стратегії-2030 екосистемна складова чітко проявляється й серед очікуваних результатів її реалізації, бо, відповідно до розділу VI, у 2030 р. Україна має досягти такого рівня збалансованого (сталого) розвитку, за якого залежність від використання невідновлювальних природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища будуть зведені до екосистемно прийнятних рівнів.

Однак найістотніша відмінність полягає в тому, що згідно зі Стратегією-2030 впровадження екосистемного підходу є важливим не тільки для збереження та відновлення природних екосистем, а й для збалансованого природокористування та забезпечення права громадян на чисте і безпечне довкілля. У цілому впровадження екосистемного підходу визнано необхідною умовою досягнення мети державної екологічної політики, адже, нагадаємо, у розділі II, де закріплюються мета, засади, принципи й інструменти такої політики, проголошено, що «метою державної екологічної політики є досягнення доброго стану до-

---

¹ Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини. С. 563.

вкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем».

Положення вказаного Закону та процитована мета державної екологічної політики, безперечно, не є досконалими та потребують істотного доопрацювання, про що, до речі, прямо зазначено у схвалених 14.01.2020 Рекомендаціях парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років»¹. У п. 1 ч. 2 цього документа наводиться рекомендація Міністерству енергетики та захисту довкілля України (зараз – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України) спільно з відповідними центральними органами виконавчої влади розглянути питання щодо конкретизації й уточнення положень Закону, механізмів забезпечення його реалізації, а також упорядкування екологічного законодавства України шляхом його систематизації по кожному з природних ресурсів із забезпеченням екосистемного підходу.

Про необхідність ґрунтовнішого розроблення екосистемного підходу для реалізації цілей Стратегії-2030 наголошується не тільки на законодавчому рівні, але й у науковій еколого-правовій літературі. Як указує В. В. Носік, аналіз закріплених у цій Стратегії засад, принципів та інструментів державної екологічної політики показує, що їх реалізація і застосування потребує науково-теоретичного осмислення філософських, методологічних, теоретичних, правових, законодавчих та інституційно-функціональних основ правового регулювання земельних, водних, гірничих, лісових та інших природоресурсних відносин на основі екосистемного підходу².

Отже, як бачимо, нова державна екологічна політика, яку закладено у Стратегії-2030, ґрунтується на необхідності впровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку нашої держави, адже лише за таких умов можливе забезпечення права грома-

¹ Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років»: постанова Верхов. Ради України від 14.01.2020 №457-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-20> (дата звернення: 15.05.2023).

² Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. С. 26.

дзян на чисте та безпечне довкілля, збалансоване природокористування, збереження і відновлення природних екосистем та досягнення мети державної екологічної політики України – доброго стану довкілля.

Закріплення такого формулювання, безумовно, є значним досягненням на шляху від подолання сучасної екологічної кризи до побудови держави, заснованої на кращих міжнародних та європейських екологічних стандартах. До того ж, на нашу думку, воно може розглядатись як підтвердження «квінтесенціальності» екосистемного підходу, який охоплює всі сфери правового регулювання екологічних відносин – антропоохоронну (право на чисте та безпечне довкілля), природоресурсну (впровадження збалансованого природокористування) та природоохоронну (збереження та відновлення природних екосистем). Можливо, не випадково Г. В. Анісімова, усвідомлюючи всеохопний характер принципу екосистемного підходу, для його визначення посилається саме на це законодавче формулювання.

Так само на виконання Стратегії-2030 було розроблено та затверджено 21.04.2021 Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року¹, у якому закріплюються певні заходи зі збереження природних екосистем, відновлення антропогенно змінених екосистем, інтеграції питань щодо цінності екосистемних послуг, а також визначаються строки, суб'єкти та індикатори виконання.

Відповідні вимоги зі збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу знайшли своє відображення не тільки в загальних екологічних нормативно-правових актах стратегічного характеру, а й у великій кількості інших програмних документів з охорони та використання природних об'єктів, ресурсів і комплексів, зокрема: земель, вод, лісів, гір, біологічного різноманіття, природно-заповідного фонду, екологічної мережі, клімату та ін., причому не тільки на загальнодержавному, а й на регіональному рівні.

Наприклад, 22.10.2014 було схвалено Концепцію боротьби з деградацією земель та опустелюванням², де передбачено, що в результаті

---

¹ Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.04.2021 №443-р. *Офіційний вісник України*. 2021. №42. Ст. 2557.

² Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням : розпорядж. Каб. Міністрів України від 22.10.2014 № 1024-р. *Офіційний вісник України*. 2014. №86. Ст. 2439.

її реалізації та виконання Національного плану дій¹ планується досягнення стратегічних цілей, серед яких є покращання стану уражених екосистем, запобігання поширенню деградації земель та опустелювання.

Стосовно охорони та використання водних ресурсів, зокрема морських, на підставі Концепції² 22.03.2001 було прийнято закон³, яким затверджена Загальнодержавна програма охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів. Метою цієї Програми є розроблення державної політики, стратегії та плану дій, спрямованих на запобігання зростанню антропогенного тиску на довкілля Азовського і Чорного морів, сприяння розвитку екологічно безпечних видів діяльності в Азово-Чорноморському регіоні, збереження і відтворення біорізноманіття та ресурсів морів, створення сприятливих умов для проживання, оздоровлення та відпочинку населення. Крім усього іншого, Програма містить визначення термінів «екосистема» (природний комплекс, створений живими організмами, з умовами їх існування, пов'язаними між собою обміном речовин та енергії, які утворюють систему взаємозумовлених біотичних і абіотичних явищ і процесів) та «екосистема морська» (сукупність живих морських організмів і середовища моря, що взаємодіють між собою), а також закріплює пріоритетні напрями вирішення основних проблем екологічного стану Азовського та Чорного морів, до яких належить зменшення рівня забруднення цих морів та антропогенного навантаження на їх екосистеми.

Відповідно до Морської доктрини України на період до 2035 року від 07.10.2009⁴ серед напрямів розвитку приморських регіонів передбачено збереження і відтворення екосистеми таких регіонів та охорону приморських і морських екосистем, що відіграють важливу роль у збереженні біологічного і ландшафтної різноманіття в районах Чорного

¹ Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням : розпорядж. Каб. Міністрів України від 30.03.2016 № 271-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/271-2016-p> (дата звернення: 15.05.2023).

² Про затвердження Концепції охорони та відтворення навколишнього природного середовища Азовського і Чорного морів : постанова Каб. Міністрів України від 10.07.1998 № 1057. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-98-p> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів : Закон України від 22.03.2011 № 2333-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 28. Ст. 135.

⁴ Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року : постанова Каб. Міністрів України від 07.10.2009 № 1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-p> (дата звернення: 15.05.2023).

й Азовського морів, тоді як одним із напрямків розвитку рибного господарства зазначено створення системи штучних рифів для розширення функцій самоочищення морської екосистеми.

Важливим актом у досліджуваній сфері є Морська природоохоронна стратегія України від 11.10.2021¹. У ній наголошується, що зростання загроз від антропогенного навантаження на Азовське та Чорне моря зумовлює незадовільний їх екологічний стан, а найбільш критичними показниками стану морського середовища та небезпечних факторів негативного впливу є, серед іншого, значне забруднення морських екосистем токсичними і канцерогенними речовинами. У документі закріплюються стратегічні цілі та пріоритетні завдання, спрямовані на досягнення та підтримання доброго екологічного стану морів. Прикладом, зменшення негативного впливу стоку річок на морські екосистеми є пріоритетним завданням для досягнення Стратегічної цілі 1, яка полягає у зниженні ризику для здоров'я людини, пов'язаного із забрудненням і засміченням морських вод, запобіганні деградації морських екосистем та сприянні їх відтворенню шляхом зменшення рівня забруднення морів та мінімізації антропогенного навантаження на морські екосистеми.

У сфері використання та охорони прісноводних екосистем України можна зазначити Концепцію екологічного оздоровлення басейну р. Сіверський Донець від 23.04.2003², у якій забезпечення сталого функціонування екосистеми басейну р. Сіверський Донець визнано одним із пріоритетів у реалізації державної політики у сфері охорони довкілля. У Концепції наводяться причини негативної екологічної ситуації, що склалася в басейні (серед яких – деградація водних екосистем унаслідок надмірного антропогенного навантаження), закріплюється перелік основних заходів щодо екологічного оздоровлення басейну (до яких, зокрема, належить відтворення екосистеми басейну) та визначаються очікувані результати від реалізації Концепції – зменшення антропогенного впливу на водні об'єкти басейну та його екосистему.

Відносно новим стратегічним документом у сфері охорони та використання вод є схвалена 09.12.2022 Водна стратегія України на пе-

---

¹ Про схвалення Морської природоохоронної стратегії України : розпорядж. Каб. Міністрів України від 11.10.2021 № 1240-р. *Урядовий кур'єр*. 23.10.2021. № 204.

² Про схвалення Концепції екологічного оздоровлення басейну р. Сіверський Донець : розпорядж. Каб. Міністрів України від 23.04.2003 № 224-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2003-p> (дата звернення: 15.05.2023).

ріод до 2050 року¹, у якій особливо підкреслюється необхідність відновлення та оздоровлення водних екосистем (ціль 3), для чого закріплюються конкретні завдання.

У розвиток пов'язаної з водними ресурсами теми рибного господарства зауважимо, що 13.07.2000 було схвалено Концепцію розвитку рибного господарства України², яка окреслила стратегічні напрями державної політики в цій галузі. Серед питань Концепції є розвиток аквакультури і риболовства в Азово-Чорноморському басейні та внутрішніх водоймах (розділ 4), де зазначається, що перспективи промислового використання живих ресурсів цього басейну мають визначатися насамперед з урахуванням стану його екосистеми. У Концепції також указано, що охорона водних екосистем має стати одним із пріоритетних напрямів наукового супроводу діяльності рибного господарства (розділ 8).

На важливості науково-технічного забезпечення для розвитку рибного господарства наголошується й у Законі України від 19.02.2004 «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року»³, де серед заходів такого забезпечення передбачається розроблення наукових основ оптимального використання, збереження та відтворення водних біоресурсів на базі екосистемного підходу (розділ VII).

Концепція реформування та розвитку лісового господарства, схвалена 18.04.2006⁴, містить перелік основних причин виникнення проблем у лісовому господарстві, важливе місце серед яких займає зростання техногенного навантаження на лісові екосистеми. Метою Концепції є організація ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку, підвищенні ролі лісового сектору в економіці держави, а її завданнями, зокрема, є збереження біорізноманіття лісових екосис-

¹ Про схвалення Водної стратегії України на період до 2050 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 09.12.2022 № 1134-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 99. Ст. 6244.

² Про Концепцію розвитку рибного господарства України : постанова Верхов. Ради України від 13.07.2000 № 1885-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1885-14> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року : Закон України від 19.02.2004 № 1516-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1516-IV> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Про схвалення Концепції реформування та розвитку лісового господарства : розпорядж. Каб. Міністрів України від 18.04.2006 № 208-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2006-p> (дата звернення: 15.05.2023).

тем та підвищення їх стійкості до впливу негативних факторів навколишнього середовища, техногенного навантаження та змін клімату (розділ III). До того ж Концепція містить шляхи та способи реформування та збалансованого розвитку лісового господарства, до яких належить запровадження принципів невиснажливого лісокористування та екосистемного підходу (розділ IV).

Про підвищення стійкості лісових екосистем ідеться також у Державній цільовій програмі «Ліси України на 2010–2015 роки» від 16.09.2009¹, яка визначає напрями збалансованого розвитку лісового господарства, спрямовані на посилення екологічних, соціальних, економічних функцій лісів. На зміну цієї Програми 29.12.2021 було схвалено Державну стратегію управління лісами України до 2035 року², яка зосереджується на питаннях впровадження концепції екосистемних послуг, про що йтиметься пізніше.

Політико-правові засади збереження гірських екосистем визначено передусім у ключовому документі середньострокової перспективи – Державній програмі розвитку регіону українських Карпат на 2020–2022 роки, затвердженій 20.10.2019³ та розробленій для комплексного розв’язання першочергових наявних проблем в економічній сфері за умови збалансованості інтересів зростання якості життя населення гірських територій та збереження їх екосистем.

У Концепції збереження біологічного різноманіття України від 12.05.1997⁴ проголошується, що біорізноманіття є національним багатством України, яке забезпечує екосистемні та біосферні функції живих організмів і їх угруповань та формує середовище життєдіяльності людини. Однією з цілей Концепції є збереження, покращання стану та відновлення природних і порушених екосистем, а серед основних напрямів діяльності у сфері збереження біорізноманіття визнано

---

¹ Про затвердження Державної цільової програми «Ліси України» на 2010–2015 роки : постанова Каб. Міністрів України від 16.09.2009 № 977. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/977-2009-p> (дата звернення: 15.05.2023).

² Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 29.12.2021 № 1777-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 4. Ст. 256.

³ Про затвердження Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020–2022 роки : постанова Каб. Міністрів України від 20.10.2019 № 880. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-2019-p> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України : постанова Каб. Міністрів України від 12.05.1997 № 439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-p> (дата звернення: 15.05.2023).

збереження прибережно-морських та морських, річкових і заплавних, озерних і болотних, лучних і степових, лісових і гірських екосистем.

Питання охорони та відновлення екосистем у контексті збереження біологічного різноманіття знайшли продовження в Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки від 22.09.2004¹. Вона передбачає здійснення заходів зі збереження об'єктів рослинного і тваринного світу, їх угруповань, комплексів, екосистем і складових структурних елементів екомережі, зокрема екосистем, у тому числі гірських, прибережно-морських та морських, річкових, озерних, болотних та заплавних, лісових, лучних, степових, агро- та урбоекосистем. Зазначається, що виконання цієї Програми дасть змогу відтворити деградовані екосистеми та сприяти збереженню видів тварин, які перебувають під загрозою зникнення, запобігати інтродукції видів організмів, характерних для інших природних регіонів, які можуть негативно вплинути на екосистеми, місцеві види або здоров'я населення.

Про необхідність збереження екосистем наголошується також у схваленій 08.02.2006 Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року², де консервативні методи збереження навколишнього природного середовища (формування розгалуженої мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду) визнано основними методами, які захищають генофонд унікальних природних екосистем і ландшафтів. Серед основних цілей Програми вказано забезпечення проведення комплексних довгострокових наукових досліджень типових та унікальних екосистем, а основними напрямками її виконання є складення реєстру типових та рідкісних екосистем у межах природно-заповідного фонду.

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки, затверджена Законом України від 21.09.2000³, своєю метою визначає збільшення площі земель з при-

---

¹ Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки : розпорядж. Каб. Міністрів України від 22.09.2004 № 675-р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 38. Ст. 2524.

² Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 08.02.2006 № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2006-p> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України від 21.09.2000 № 1989-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14> (дата звернення: 15.05.2023).

родними ландшафтами та формування їх територіально єдиної системи, що побудована відповідно до забезпечення можливості природних шляхів міграції та поширення видів рослин і тварин, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу та їх популяцій. Завданнями Програми, зокрема, визнано резервування і подальше надання статусу заповідних типовим та унікальним екосистемам і ландшафтам, поліпшення стану заплавної екосистем у межах річкових басейнів, збереження зміцнення та відновлення ключових екосистем, здійснення цільових заходів, які відповідають потребам збереження різних типів екосистем (гірських, степових, лучних, прибережно-морських, морських, річкових, заплавної, озерних, болотних, лісових) тощо.

Однією з найгостріших екологічних проблем усього людства є зміна клімату. Ураховуючи це, 07.12.2016 було схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року¹, метою якої є вдосконалення державної політики у вказаній сфері для досягнення сталого розвитку, створення правових та інституційних передумов поступового переходу до низьковуглецевого розвитку за умови економічної, енергетичної та екологічної безпеки і підвищення добробуту громадян. У Концепції також визнається необхідність збереження екосистем та впровадження екосистемного підходу, оскільки вказується, що одним з основних напрямів її реалізації є зміцнення інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації державної політики у сфері зміни клімату, яке здійснюється, зокрема, шляхом забезпечення реалізації національних ініціатив у сфері зміни клімату в ході міжнародних процесів і заходів, у тому числі відносно запровадження екосистемних підходів. А серед шляхів адаптації до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних із такою зміною, закріплено визначення та впровадження підходів і технологій, які передбачають збалансоване управління природними екосистемами.

Ще одним важливим стратегічним документом у вказаній сфері є схвалена 20.10.2021 Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року², яка охоплює широке коло питань,

---

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 07.12.2016 №932-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2016-p> (дата звернення: 15.05.2023).

² Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 20.10.2021 №1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-p> (дата звернення: 15.05.2023).

пов'язаних з охороною та відновленням природних і антропогенно змінених екосистем, у тому числі водних, морських, лісових, гірських та ін.

На регіональному рівні основним програмним документом є затверджена 05.08.2020 Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки¹, яка передбачає відповідні завдання з охорони та відновлення різних типів екосистем. Так, серед завдань за напрямом «Формування мережі природоохоронних територій, збереження та відтворення екосистем, поліпшення стану навколишнього природного середовища» визнано забезпечення охорони земель, відтворення екосистем, удосконалення структури земельних угідь та напрямів господарської діяльності з метою формування оптимального співвідношення земельних угідь, підтримання екологічної безпеки і рівноваги території та досягнення нейтрального рівня деградації земель.

У цій Стратегії також виокремлюється екосистемна складова морської політики, оскільки одним із завдань за напрямом «Реалізація морського потенціалу для розвитку приморських регіонів та відтворення навколишнього природного середовища Азовського і Чорного морів» закріплено створення належної системи управління та відновлення прибережних і морських екосистем. Так само й стосовно гірських екосистем одним із завдань за напрямом «Створення умов для подальшого розвитку гірських територій українських Карпат» указано впровадження збалансованого природокористування та збереження і відновлення природних екосистем.

Проаналізувавши програмні документи у сфері охорони та використання окремих природних ресурсів, об'єктів і комплексів, переконалими, що й вони так само містять вимоги зі збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу. Разом із тим ці вимоги знайшли своє закріплення не лише у правових актах виключно екологічного характеру. Вони доволі широко втілені в багатьох стратегічних документах з інших дотичних сфер суспільного життя, як-то: аграрний сектор економіки та сільське господарство²,

---

¹ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : постанова Каб. Міністрів України від 05.08.2020 №695. *Офіційний вісник України*. 2020. №67. Ст. 2155.

² Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-p> (дата звернення: 15.05.2023).

економічний і соціальний розвиток¹, транспорт², енергетика³, національна безпека⁴, у тому числі біобезпека⁵, тощо.

Таким чином, можна переконатись, що ключові політико-правові акти екологічного спрямування, як загальні, передусім Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», так і зорієнтовані на охорону та використання окремих природних об'єктів, ресурсів і комплексів, а також програмні документи з інших сфер суспільного життя, – усі вони містять екосистемну складову, тобто прямо чи опосередковано торкаються питань збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу, що свідчить про належний рівень «екосистемізації» державної екологічної політики України.

¹ Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва : постанова Каб. Міністрів України від 12.09.2011 № 1130. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1130-2011-p> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядж. Каб. Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про схвалення Стратегії подолання бідності : розпорядж. Каб. Міністрів України від 16.03.2016 № 161-р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 23. Ст. 923.

² Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 30.05.2018 № 430-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-p> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.04.2023 № 373-р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 47. Ст. 2575.

⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 75. Ст. 2377 ; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» : Указ Президента України від 23.03.2021 № 111/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112021-37505> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію біобезпеки та біологічного захисту» : Указ Президента України від 17.12.2021 № 668/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668/2021> (дата звернення: 15.05.2023).

§ 5. Сучасний стан та перспективи впровадження екосистемного підходу в екологічне право та законодавство

На противагу успіхам в «екосистемізації» екологічної політики, набагато повільніше, на жаль, цей процес відбувається щодо нормативно-правових актів регулятивного характеру. Так, у головному екологічному Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹ не лише відсутнє посилання на екосистемний підхід, а й узагалі жодного разу не згадується слово «екосистема», навіть у переліку об'єктів правової охорони, закріплених у його ст. 5, згідно з якою такими об'єктами є: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси, території та об'єкти природно-заповідного фонду, інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства, а також здоров'я і життя людей.

Очевидно, що відсутність будь-якої згадки про екосистему в указаному Законі є суттєвим недоліком, який потребує якнайшвидшого усунення. Щоправда, заради справедливості зазначимо, що на підставі нещодавно внесених змін у цьому Законі згодом усе ж таки згадуватиметься екосистема, проте не в контексті впровадження екосистемного підходу і не в переліку об'єктів правової охорони, а лише в рамках окреслення головних компонентів інформаційного забезпечення управління в галузі охорони навколишнього природного середовища (ст. 25²), визначення біологічного різноманіття та переліку заходів зі збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (ст. 64¹)².

Законодавча пасивність і невизначеність у питанні визнання екосистеми об'єктом еколого-правової охорони зумовила появу в науці

---

¹ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 15.05.2023).

² Див.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля : Закон України від 20.03.2023 № 2973-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20> (дата звернення: 15.05.2023).

різних поглядів на неї як на об'єкт екологічного права та її місце серед інших об'єктів.

Одразу ж зауважимо, що у вітчизняній еколого-правовій доктрині майже відсутні наукові публікації, у яких досліджується екосистема в еколого-правовому контексті. Як слушно зауважив щодо цього В. В. Носік, за винятком окремих наукових публікацій, у яких розкриваються правові аспекти впровадження екосистемного підходу в Україні, у сучасних доктринах земельного, аграрного, природоресурсного та екологічного права України не проведено комплексного монографічного чи дисертаційного дослідження юридичної сутності поняття «екосистема» як правової категорії, так само як і досі залишаються відкритими теоретичні та практичні питання щодо можливості законодавчого врегулювання правового режиму різних екосистем як самостійних об'єктів суспільних відносин¹.

Разом із тим слід підкреслити, що тенденція до визнання екосистеми об'єктом екологічного права вже чітко простежується у працях багатьох учених. Так, В. І. Андрейцев, посилаючись на ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка, як було підкреслено, не містить екосистеми серед об'єктів правової охорони, стверджує, що об'єктами екологічного права є сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів, ландшафтів, природних та природно-антропогенних комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства². Схожу позицію висловлює М. В. Краснова, яка визнає екосистему об'єктом правової охорони³. Так само і С. В. Шарапова розглядає екосистему як особливий об'єкт охорони та наголошує на необхідності виділення і закріплення екосистем на законодавчому рівні та більш детального врегулювання в законодавстві положень щодо їх охорони і відновлення⁴.

¹ Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. С. 25, 26.

² Андрейцев В. І. Екологічне право : навч. посіб. для юрид. ф-тів вузів. Київ : Вентурі, 1996. С. 18.

³ Краснова М. Стан та перспективи розвитку вчення про об'єкти екологічного права: науково-методологічні аспекти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 2 (96). С. 8.

⁴ Шарапова С. В. Деякі питання охорони та збереження екологічних систем. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 154. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.142.140638>.

Незважаючи на узгоджену позицію стосовно доцільності визнання екосистеми об'єктом екологічного права, погляди науковців щодо її місця серед інших об'єктів суттєво різняться. Деякі вчені, зокрема В. І. Андрейцев¹ і Г. В. Анісімова², вважають екосистему комплексним (особливо охоронюваним) об'єктом екологічного права. Висловлюючи усталений в еколого-правовій науковій і навчальній літературі поділ усіх об'єктів на три групи – 1) диференційні, або диференційовані (земля, надра, води, ліси, рослинний світ, тваринний світ, атмосферне повітря тощо), 2) інтеграційні, або інтегровані (навколишнє природне середовище та життя і здоров'я громадян), а також 3) комплексні, або особливо охоронювані, – вони пропонують відносити екосистему разом із природними комплексами та ландшафтами (об'єктами і територіями природно-заповідного фонду), природно-соціальними умовами і процесами (курортними, лікувально-оздоровчими, рекреаційними зонами), природно-антропогенними комплексами (зонами) – територіями, що зазнали впливу екологічних катастроф, а також екологічною мережею, саме до третьої групи – комплексних (особливо охоронюваних) об'єктів, указуючи при цьому, що екосистемою є виключна (морська) економічна зона та континентальний шельф із розташованими на них природними ресурсами. Вважаємо, що така позиція потребує додаткового обґрунтування, оскільки незрозуміло, чому науковці з усіх комплексних (особливо охоронюваних) об'єктів екосистемою називають лише виключну (морську) економічну зону та континентальний шельф.

Напевно, до комплексних об'єктів екологічного права відносить екосистему й І. І. Каракаш, який, не вживаючи терміна «екосистема», наводить екосистемне визначення комплексних об'єктів, зазначаючи, що вони мають місце, коли на певній території самостійно функціонує значна кількість або декілька видів природних об'єктів і природних ресурсів, що взаємопов'язані між собою та впливають один на одного. Зауважимо, однак, що з позиції комплексних об'єктів учений також розглядає навколишнє природне середовище, хоч у процесі класифі-

¹ Андрейцев В. І. Екологічне право. С. 16.

² Анісімова Г. В. Об'єкти та суб'єкти екологічного права. *Екологічне право України* : підруч. для студентів юрид. спец. ВНЗ / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. § 2 розд. І. С. 6 ; Ї ж. Об'єкти та суб'єкти екологічного права. *Екологічне право* : підруч. для студентів юрид. спец. ВНЗ / за ред. А. П. Гетьмана. § 2 розд. І. С. 6 ; Ї ж. Загальна характеристика об'єктно-суб'єктного складу екологічних правовідносин. *Екологічне право* : підручник / А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. § 2 розд. І. С. 6. С. 17.

кації відносить його до інтегрованих об'єктів, та вказує, що найбільш поширеним природним комплексом у такому розумінні є все навколишнє природне середовище з усіма його екологічними властивостями, економічними цінностями, енергетичними джерелами та іншими природними об'єктами і ресурсами. У цьому значенні природне середовище можна розглядати як єдиний природний комплекс, який об'єднує всю сукупність природних об'єктів та природних ресурсів країни¹.

До групи інтегрованих об'єктів екологічного права екосистему відносить Ю. С. Шемшученко, називаючи екосистемою навколишнє природне середовище в цілому. За словами вченого, об'єкт екологічного права не є однорідним, адже в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» виділено навколишнє природне середовище та три його головні елементи: природні ресурси; особливо охоронювані природні території та об'єкти; здоров'я і життя людей. Із визначення навколишнього природного середовища як сукупності природних і природно-соціальних умов та процесів випливає, що воно є складною екосистемою, якій властиві як природні, так і природно-антропогенні закономірності².

Окремі правознавці досліджують екосистему з позиції загально-визнаного та популярного в науці диференційованого та інтегрованого підходів в екологічному праві, які відповідно виражаються в галузевому (пооб'єктному) регулюванні – створенні окремих норм із використання й охорони кожного з видів природних об'єктів та в регулюванні охорони та використання навколишнього природного середовища як єдиного об'єкта. Як пише щодо цього М. К. Черкашина, законодавство України має йти шляхом зближення диференційованого та інтегрованого підходів за допомогою впровадження екосистемного (комплексного) підходу, тобто розроблення спеціальних прийомів і способів правового регулювання всього комплексу відносин як з охорони, так і використання окремих, пов'язаних територією природних екосистем, виходячи із завдання збереження тієї чи іншої екосистеми в цілому³.

¹ Екологічне право України : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. І. І. Каракаша. С. 89, 93.

² Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2008. С. 12.

³ Черкашина М. К. Понятие и признаки водной экосистемы как объекта экологических правоотношений. *Leges et Vita*. 2020. №8–9. С. 99.

Визнаючи справедливість диференційованого та інтегрованого підходів в екологічному праві та підтримуючи будь-які спроби їх зближення, слід, однак, підкреслити, що в нинішніх умовах, коли інтегрований підхід, на відміну від диференційованого, лише починає отримувати широке визнання, а також за усталеного розуміння основ екологічного права, які формувалися історично та зараз продовжують формуватися переважно на ресурсному сприйнятті природи та вибіркового суспільного інтересі, що, до речі, і підтверджується активним розробленням природоресурсного законодавства і права та надзвичайною складністю кодифікації екологічного законодавства у формі єдиного Екологічного кодексу України, диференційований підхід завжди матиме перевагу над інтегрованим, перешкоджаючи його подальшому розвитку та застосуванню. Тому, на наше глибоке переконання, щоб подолати наявне ресурсне сприйняття природи та вибіркового суспільного інтересу у правовому регулюванні екологічних відносин, потрібно визнати, що майбутнє екологічного права пов'язано саме з пріоритетним розвитком інтегрованого підходу, яким, власне, і є екосистемний підхід.

Отже, вважаємо, що необхідною умовою для подальшого вдосконалення правового регулювання екологічних відносин є впровадження в екологічне право та законодавство екосистемного підходу, яке, на нашу думку, має відбуватися у тому числі шляхом сприйняття та поширення принципово нового погляду на екосистему та її місце серед об'єктів еколого-правового регулювання. Цей погляд полягає в тому, щоб не вважати екосистему якимось окремим об'єктом екологічного права нарівні з іншими (оскільки екосистема – це не конкретна ділянка землі чи водного простору, а будь-яка функціональна єдність, що складається з організмів і їх навколишнього середовища та характеризується відповідними параметрами), а визнати екосистему на доктринальному та законодавчому рівні центральним об'єктом екологічного права та закріпити в законодавстві й досліджувати в науці всі його «традиційні» об'єкти саме в екосистемному контексті. Тобто не лише виключну (морську) економічну зону та континентальний шельф з розташованими на них природними ресурсами, як комплексний (особливо охоронюваний) об'єкт, і навколишнє природне середовище в цілому, як інтегрований об'єкт, які, як ми переконались, в еколого-правовій доктрині вже визнаються екосистемами, а й інші комплексні (особливо охоронювані) об'єкти, інший

інтегрований об'єкт – життя і здоров'я людини, та всі диференційовані об'єкти (землю, надра, води, ліси, рослинний світ, тваринний світ, атмосферне повітря тощо), а відтак, і природні ресурси, які є корисними властивостями природних об'єктів.

І, що приємно відзначити, така тенденція до «екосистемізації» об'єктів еколого-правового регулювання, коли вони закріплюються в законодавстві та досліджуються в науці крізь призму екологічної системи, вже має місце¹.

Передусім щодо комплексних (особливо охоронюваних) об'єктів екологічного права, зокрема екологічної мережі, у Законі України «Про екологічну мережу України»² прямо вказується, що її формування, збереження та використання здійснюється згідно з принципом забезпечення цілісності екосистемних функцій її складових елементів (п. «а» ст. 4), тоді як, за словами О. О. Статівки, особлива увага до екомережі сьогодні посилюється визнанням виняткової ролі її складників у забезпеченні впровадження екосистемного підходу³. До того ж, на переконання М. Я. Ващишин, яка дослідила вказаний Закон у контексті теоретичних і практичних аспектів правового забезпечення формування та функціонування екомережі України, законодавець трактує мету формування екомережі у тому числі як досягнення певних кількісних показників (збільшення площі земель країни з природними ландшафтами) задля якісних змін у сфері охорони довкілля (збереження природних екосистем) тощо, а тому метою формування екомережі є збереження природних екосистем. Вчена наголошує, що, ураховуючи комплексний характер національної екомережі, яка поєднує і природні компоненти (землі, води, ліси, тваринний та рослинний світ), і управлінські інструменти, залучені до процесів її територіальної організації,

¹ Докладніше див.: Суєтнов С. П. «Екосистемізація» об'єктів екологічного права в контексті впровадження та реалізації екосистемного підходу. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 132–151. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.148.193603> ; Його ж. Екосистема як об'єкт екологічного права крізь призму впровадження екосистемного підходу. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 101–123. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.210381>.

² Про екологічну мережу України : Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Статівка О. О. Національна екологічна мережа як об'єкт еколого-правового регулювання: теоретико-правове розуміння. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 139. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.136.91376> ; Її ж. Правове забезпечення природно-заповідного фонду як складового елемента екологічної мережі : монографія / наук. ред. А. П. Гетьман. Харків : Право, 2018. С. 118.

можна стверджувати про побудову національної екомережі з дотриманням екосистемного підходу як стратегії екологічного управління з метою збереження ландшафтного й біологічного різноманіття та покращання природоресурсного потенціалу держави й можливостей надання екосистемних послуг¹. Такі твердження видаються слухними та порушують питання дослідження екологічної мережі з екосистемних позицій.

Стосовно життя і здоров'я людини, як інтегрованого об'єкта, зауважимо, що останнім часом у науці об'єднується ідея щодо необхідності перегляду підходів до місця людини, її життя і здоров'я в системі об'єктів екологічного права. Так, на думку М. В. Краснової, зважаючи на біологічне походження та неможливість існування без природи, людину та її складові елементи, такі як життя і здоров'я, необхідно вважати складовою частиною природи, що дозволить відобразити екоцентричний підхід у розумінні сучасних взаємин суспільства і природи².

Поділяючи наведену позицію та не вдаючись до ґрунтового аналізу цього питання, лише нагадаємо, що відповідно до рішення V/6 КС Конвенції про охорону біорізноманіття люди є частиною екосистем, а тому зв'язок між життям і здоров'ям людей та збереженням і відновленням екосистем є очевидним і підтвердженим у багатьох документах ВООЗ³. Популярність цієї проблематики зумовила

¹ Ващишин М. Я. Правове забезпечення формування та функціонування екомережі України: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 26.

² Краснова М. Стан та перспективи розвитку вчення про об'єкти екологічного права: науково-методологічні аспекти. С. 9.

³ Див.: Ecosystems and Human Well-being: Health Synthesis : A Report of the Millennium Ecosystem Assessment / core writing team: C. Corvalan, S. Hales, A. McMichael. Geneva : World Health Organization, 2005. 53 p. ; Improving environment and health in the context of Health 2020 and the 2030 Agenda for Sustainable Development: outcomes of the Sixth Ministerial Conference on Environment and Health : Regional Committee for Europe, 67th session, Budapest, 11–14 September 2017 / World Health Organization, Regional Office for Europe. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/338506/67wd15e-EnvironHealth-170705.pdf> (дата звернення: 15.05.2023) ; Health and terrestrial ecosystems : policy brief / World Health Organization, Regional Office for Europe. 2019. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/346825/WHO-EURO-2019-3696-43455-61069-eng.pdf> (дата звернення: 15.05.2023) ; World Health Organization. Regional Office for Europe. (2019) Health, the global ocean and marine resources : policy brief / World Health Organization, Regional Office for Europe. 2019. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/346832/WHO-EURO-2019-3704-43463-61059-eng.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

появу нової сфери наукового дослідження за назвою «екосистемний підхід до здоров'я», або скорочено «ЕкоЗдоров'я»¹, та створення міжнародної некомерційної організації «Альянс ЕкоЗдоров'я», яка об'єднує лікарів, ветеринарів, екологів, економістів, соціологів та інших фахівців і спрямована на вивчення наслідків змін в екосистемах Землі для життя і здоров'я людей та надання інноваційних практичних рішень для зменшення або відвернення негативного впливу таких змін². І хоча концепція «ЕкоЗдоров'я» ще не набула широкого визнання у вітчизняній науковій літературі, уже є позитивні зрушення в цьому питанні, пов'язані з появою окремих публікацій, у яких обґрунтовується необхідність впровадження цілісного (холістичного) підходу до здоров'я³.

Більше того, підкреслимо, що останнім часом у наукових працях порушується питання стосовно доцільності дослідження права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля в аспекті впровадження екосистемного підходу, що пов'язано з визнанням останнього необхідною умовою забезпечення вказаного права у ключовому стратегічному еколого-правовому документі нашої держави – Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України

¹ Див., наприклад: Ole Nielsen N. Ecosystem approaches to human health. *Cadernos de Saúde Pública*. 2001. Vol. 17 (Suplemento). S. 69–75. DOI: <https://doi.org/10.1590/S0102-311X2001000700015>; Forget G., Lebel J. An ecosystem approach to human health. *International Journal of Occupational and Environmental Health*. 2001. Vol. 7 (2 Suppl). S. 3–38; Lebel J. Health: an ecosystem approach. Ottawa: International Development Research Centre, 2003. 85 p.; Ecohealth Research in Practice. Innovative Applications of an Ecosystem Approach to Health / ed. D. F. Charron. Ottawa; Cairo; Dakar; Montevideo; Nairobi; New Delhi; Singapore: International Development Research Centre, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-0517-7>.

² EcoHealth Alliance: вебсайт. URL: <https://www.ecohealthalliance.org> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Зокрема, Ю. Д. Бойчук, посилаючись на праці науковців, пише, що холістичний підхід дає змогу визначити ієрархію рівнів у природі як єдиній цілісній системі, одним з елементів якої є людське здоров'я, та дозволяє розглядати останнє як системоутворювальну якість, результат взаємодії біосфери, біології та екології людини. Холістичний підхід до здоров'я зумовлює необхідність розгляду людини як частини соціоекосистеми, яка на неї впливає та зазнає зворотного впливу з її боку, та в умовах глобальної екологічної та соціально-економічної кризи сприяє формуванню філософії самозбереження як світоглядної платформи запобігання деградації біосфери та людини (див.: Бойчук Ю. Д. Сучасні підходи до розуміння сутності здоров'я людини та суміжних з ним понять. *Загальна теорія здоров'я і здоров'язбереження*: кол. моногр. / за заг. ред. Ю. Д. Бойчука. Харків: Вид. Рожко С. Г., 2017. С. 9.

на період до 2030 року»¹. Як слушно зазначив щодо цього В. В. Носік, низька ефективність українських законів і кодексів, які закріплюють поресурсовий підхід до забезпечення права на використання та охорону природних ресурсів, полягає в тому, що ми не можемо визначитись із тим, що виступає об'єктом здійснення права і, відповідно, не можемо визначитися з доступом до захисту такого права, коли об'єктом виступає довкілля. Судова практика в Україні свідчить про те, що органи судової влади разом з науковцями та громадськістю шукають можливі концептуальні підходи до вирішення питання щодо захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, тоді як передбачений у Законі екосистемний підхід до вирішення питань зумовлює необхідність того, щоб дивитись на захист права кожного на довкілля крізь призму екологічної системи².

Що ж стосується диференційованих об'єктів екологічного права, то вони так само вже розглядаються з екосистемних позицій, причому як на законодавчому рівні, так і на рівні доктринальних положень.

Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про охорону земель»³ наведено екосистемне визначення землі, відповідно до якого це є поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом із нею. У науковій юридичній літературі також можна навести приклади дослідження землі в екосистемному аспекті. Так, вивчаючи правову природу використання земельних ділянок під водними об'єктами для риборозведення, А. О. Чепак стверджує, що, враховуючи нерозривні природні зв'язки між елементами екосистеми, земельні ділянки, розташовані під водними об'єктами, є частиною багатоелементних природних комплексів, а їх використання вочевидь впливає на інші природні елементи навколишнього природного середовища⁴.

¹ Докладніше див.: Суєтнов Є. П. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в аспекті збереження та відновлення природних екосистем. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 151. С. 65–86. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.151.217549>.

² Попов С. Чи дозволяє українське законодавство ефективно вирішувати екологічні спори. *Судебно-юридическая газета* : вебсайт. 15.11.2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/154700-chi-dozvolyaeye-ukrayinske-zakonodavstvo-efektivnovirishuvati-ekologichni-spori> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про охорону земель : Закон України 19.06.2003 № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Чепак А. Правова природа використання земельних ділянок під водними об'єктами для риборозведення. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 109.

Стосовно «екосистемізації» вод: то у ВК України¹ дійсно акцент робиться на терміні «водний об'єкт», який відповідно до ст. 1 означає природний або створений штучно елемент довкілля, у якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал (крім каналу на зрошувальних і осушувальних системах), а також водоносний горизонт), тоді як термін «водні екосистеми» зустрічається лише у ст. 108, яка встановлює невідкладні заходи щодо запобігання стихійному лихові, спричиненому шкідливою дією вод, аваріям на водних об'єктах та ліквідації їх наслідків.

Разом із тим з метою зближення національної водної політики з водною політикою ЄС Законом України від 04.10.2016 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управлінні водними ресурсами за басейновим принципом»² у ВК України було упроваджено басейновий принцип управління водними ресурсами («комплексне (інтегроване) управління в межах району річкового басейну»), який, як ми знаємо, є провідним принципом Водної рамкової директиви, концептуальною основою якого є екосистемний підхід. Зокрема, у ч. 1 ст. 13 ВК України вказано, що державне управління в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюється за басейновим принципом на основі державних, цільових, міждержавних і регіональних програм, а також планів управління річковими басейнами.

До того ж такі терміни, як «екосистема», «водна екосистема», «морська екосистема», «екосистема водного об'єкта», усе частіше вживаються не тільки в законодавстві (закони України «Про аквакультуру»³ (статті 20, 21), «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів»⁴ (ст. 38) та ін.; постанови Кабінету

---

¹ Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр> (дата звернення: 15.05.2023).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управлінні водними ресурсами за басейновим принципом : Закон України від 04.10.2016 № 1641-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 86. Ст. 2811.

³ Про аквакультуру : Закон України від 18.09.2012 № 5293-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5293-17> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів : Закон України від 08.07.2011 № 3677-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-17> (дата звернення: 15.05.2023).

Міністрів України¹ та накази Міндовкілля²), а й у сучасній еколого-правовій літературі. Так, С. В. Клименко та М. В. Плєскач розглядають води (водні ресурси) як об'єкт екологічних правовідносин, що перебуває у складі екосистеми та слугує для задоволення певних потреб людини³, тоді як М. К. Черкашина, аналізуючи правове регулювання водних відносин в Україні на основі екосистемного підходу, наголошує, що в екологічному законодавстві водної екосистеми досі не визнано, що створює певні проблеми для віднесення водних екосистем до існуючих правових категорій. Вчена вважає за необхідне закріпити поняття «водна екологічна система» у ВК України та пропонує таке його правове визначення: водна екологічна система – це природне водне середовище, що володіє замкнутою системою взаємозв'язків її компонентів (живих і неживих елементів, що взаємодіють між собою як єдине функціональне ціле, пов'язані обміном речовин і енергією), які надають їй стабільність, пов'язану з іншими стійкими екосистемами, і має певну біологічну продуктивність⁴.

Важливість законодавчого закріплення визначення поняття «водна екологічна система» дослідниця підтримує і в іншій статті, присвяченій поняттю та ознакам водної екосистеми як об'єкта екологічних правовідносин. На її думку, поняття водної екосистеми та передбачене у водному законодавстві поняття водного об'єкта є взаємопов'язаними, але не тотожними, адже водна екосистема характеризується певними ознаками (взаємозв'язок і взаємовплив усіх компонентів, цілісність,

¹ Див.: Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод : постановою Каб. Міністрів України від 19.09.2018 № 758. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758-2018-p> (дата звернення: 15.05.2023).

² Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 21.07.2022 №252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0900-22> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 19.08.2022 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1253-22> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Клименко С. В., Плєскач М. В. Води (водні ресурси) як об'єкт правовідносин. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. №4 (69). С. 137.

⁴ Черкашина М. К. Правове регулювання водних відносин в Україні на основі екосистемного підходу. *Integración de las ciencias fundamentales y aplicadas en el paradigma de la sociedad post-industrial*. 2020. Vol. 5. P. 79. DOI: <https://doi.org/10.36074/24.04.2020.v5.28>.

відкритість, самоорганізація, стабільність, стійкість тощо). Для регулювання відносин із використання, охорони і відтворення водних ресурсів необхідним є застосування комплексного (екосистемного) підходу, який полягає в запровадженні особливого правового режиму використання, охорони та відновлення водних екосистем. А виходячи з того, що водний об'єкт може складатися з декількох різних водних екосистем, доцільним є розроблення особливих способів правового регулювання всього комплексу відносин з охорони, використання та відновлення водних екосистем, які пов'язані територією водного об'єкта, з огляду на їхні особливості¹.

У цьому контексті цікавими є погляди М. Л. Муравської, яка з екосистемних позицій розглянула штучний водний об'єкт і зазначила, що, незважаючи на антропогенну природу, такий об'єкт є невід'ємним елементом довкілля, який поєднує в собі не тільки води та землі: через невідворотність природних процесів штучний водний об'єкт з часом стає осередком тваринного і рослинного світу та мікроорганізмів, тобто, поєднуючи в собі елементи живої і неживої природи, він набуває ознак екологічної системи. І на підставі аналізу природних і юридичних ознак штучного водного об'єкта вчена запропонувала закріпити у ст. 1 ВК України таку його дефініцію: «Це створений людиною з метою використання для навігаційних, промислових, господарських, побутових або рекреаційних потреб елемент ландшафту, який у результаті дії природних процесів набуває ознак екосистеми із взаємопов'язаними у своєму розвитку водою, що входить до складу природних ланок кругообігу води у природі, землями, покритими природними водами і обмеженими береговою лінією, флорою, фауною та мікроорганізмами, які взаємодіють як єдине функціональне ціле, впливаючи один на одного та на навколишнє природне середовище»². До речі, пропозиція щодо визнання екосистемою штучного водного об'єкта, зокрема водосховища, була підтримана й законодавцем, який почав використовувати словосполучення «екосистема водосховища»³.

¹ Черкашина М. К. Понятие и признаки водной экосистемы как объекта экологических правоотношений. С. 100.

² Муравська М. Л. Поняття штучного водного об'єкту як об'єкту правових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 279.

³ Див.: Про затвердження Правил експлуатації водосховищ Дніпровського каскаду : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 27.05.2022 № 210. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-22> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про затвердження Правил експлуатації водосховищ Дністровського комплексного гідро-

Тенденція до розгляду диференційованих об'єктів у контексті екосистеми певним чином простежується й у флористичному та фауністичному законодавстві. Так, у ст. 3 Закону України «Про рослинний світ»¹ останній визначається як сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території; тоді як природні рослинні угруповання за цією ж статтею – це сукупність видів рослин, які зростають у межах певних ділянок і перебувають у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля. І хоча деякі вчені-правознавці переконані, що ці законодавчі дефініції мають суто природничий і аж ніяк не юридичний характер, їх цінність, на нашу думку, полягає саме в тому, що вони не відірвані від реального життя та враховують наявні у природі екосистемні зв'язки. Слушною у цьому аспекті видається позиція А. К. Соколової, яка, підтримуючи вагомність закріплення правових ознак у визначенні поняття природного об'єкта, водночас застерігає, що, наводячи формулювання вказаного поняття в законі, варто спиратися на дослідження відповідних природничих наук, адже природні об'єкти мають доволі специфічні характеристики, які не слід ігнорувати, вони мають знайти своє відображення в законодавстві². Схожу думку обстоює Е. В. Позняк, стверджуючи, що закони екології мають бути втіленими у правовій науці шляхом побудови на їх основі законодавчих актів, насамперед джерел екологічного, земельного, аграрного, господарського права тощо, через всебічну екологізацію права та законодавства³.

Останнім часом питання «екосистемізації» об'єктів еколого-правового регулювання найяскравіше простежується у правовому забезпеченні лісових відносин. Прийнятий ще в 1994 р. ЛК України⁴ містив екосистемне за своєю сутністю визначення лісу: це «сукупність землі, рослинності, у якій домінують дерева та чагарники, тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що в своєму розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на навколишнє

вузла : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 27.05.2022 № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0635-22> (дата звернення: 15.05.2023).

¹ Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14> (дата звернення: 15.05.2023).

² Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія. Харків : Право, 2009. С. 12, 13.

³ Позняк Е. Принцип екосистемності в екологічному праві: поняття та зміст. С. 40.

⁴ Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12> (дата звернення: 15.05.2023).

середовище» (ст. 3). У редакції ЛК України 2006 р. поняття лісу було дещо змінено, й у ст. 1 ЛК України ліс почав визначатися не як сукупність природних компонентів, а як тип природних комплексів: «ліс – це тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище»¹.

Аналізуючи законодавче визначення поняття «ліс», окремі вчені акцентували увагу на його екосистемному характері. Наприклад, А. К. Соколова дійшла висновку, що його слід розуміти не як самостійний природний об'єкт, а як екологічну систему – біогеоценоз, що має складатися з декількох самостійних природних об'єктів або їх частин². Досліджуючи поняття лісу як об'єкта правового регулювання, О. П. Чопик визначила його як екологічну систему, що складається з деревно-чагарникової та трав'янистої рослинності, що проростає на землі, та інших природних компонентів, які взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають одне на одного і на навколишнє природне середовище³, тоді як для М. Л. Муравської таке поняття є прикладом екосистеми як правової категорії в українському законодавстві⁴.

Разом із тим із прийняттям Закону України від 23.05.2017 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони пралісів згідно з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат»⁵ екосистемний характер законодавчого визначення лісу став цілком очевидним, оскільки цим Законом, по-перше, було внесено зміни до ЛК України, зокрема до ст. 1, яку було доповнено словом

¹ Про внесення змін до Лісового кодексу України : Закон України від 08.02.2006 № 3404-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3404-15> (дата звернення: 15.05.2023).

² Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія. Харків : Право, 2009. С. 21.

³ Чопик О. Поняття лісу як об'єкта правового регулювання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 227–228.

⁴ Муравська М. Л. Поняття штучного водного об'єкту як об'єкту правових відносин. С. 279.

⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони пралісів згідно з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат : Закон України від 23.05.2017 № 2063-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2063-19> (дата звернення: 15.05.2023).

«екосистема»¹, а по-друге, цю статтю було доповнено частинами 7–9, які закріпили екосистемні визначення природних лісів (природних лісових екосистем)², пралісів (пралісових екосистем)³, а також квазі-пралісів (умовно пралісових екосистем)⁴, що тільки підтвердило екосистемний напрям розвитку вітчизняного лісового законодавства.

Такий напрям, до речі, підтверджується не тільки подальшими змінами до ЛК України, зокрема щодо збереження лісів⁵, та прийнятими правовими актами у сфері лісовпорядкування, відтворення, охорони та захисту лісів, де останні розглядаються в якості «природних екосистем»⁶, а й цілою низкою наукових публікацій, у тому числі дисертаційного рівня, у яких усе частіше поряд зі словом «ліс» вживається словосполучення «лісова екосистема»⁷.

¹ Відповідно до ст. 1 ЛК ліс визначається як «тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище» (Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ).

² Природні ліси (природні лісові екосистеми) – ліси (лісові екосистеми), у яких локально і тимчасово проявився антропогенний вплив, але він не змінив ценогичної структури фітоценозів, і тому природні лісові екосистеми здатні протягом короткого часу регенеруватися (відновитися) природним шляхом до стану пралісових екосистем.

³ Праліси (пралісові екосистеми) – споконвічний, стародавній ліс (природні лісові екосистеми), що сформувався природним шляхом і в ході розвитку не зазнав безпосереднього антропогенного впливу.

⁴ Квазіпраліси – умовно пралісові екосистеми, у яких відбувся незначний тимчасовий антропогенний вплив, що не змінив природної структури лісостанів і при припиненні якого натуральний стан екосистем повністю відтворюється протягом короткого періоду.

⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів : Закон України від 20.06.2022 № 2321-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2321-20> (дата звернення: 15.05.2023).

⁶ Про затвердження Порядку здійснення лісовпорядкування : постанова Каб. Міністрів України від 07.02.2023 № 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112-2023-п> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про внесення змін до Правил відтворення лісів : постанова Каб. Міністрів України від 20.12.2022 № 1410. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-2022-п> (дата звернення: 15.05.2023) ; Про затвердження Порядку організації охорони і захисту лісів : постанова Каб. Міністрів України від 20.05.2022 № 612. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/612-2022-п> (дата звернення: 15.05.2023).

⁷ Див., наприклад: Шершун С. М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 203 с. ; Непийвода В. П. Правове регулювання суспільних відносин щодо лісів у контексті сталого розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2006. 223 с. ; Єгорова Т. П. Охорона лісів за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2015. 226 с. та ін.

Провівши аналіз нормативних визначень лісу й огляд доктринальних поглядів на цей феномен, Р. Ф. Смолярчук окреслив три підходи до розуміння сутності лісу як об'єкта правового регулювання: земельно-правовий, флористичний та екосистемний. Учений пише, що історично першим був земельно-правовий підхід, за яким ліс уважався невід'ємною складовою земельної ділянки. Флористичний підхід демонструє розуміння лісу як частини рослинного світу – сукупність деревної або деревно-чагарникової рослинності (вужьке розуміння) або сукупність усіх рослинних організмів у межах лісового фонду (широке розуміння). Згідно з екосистемним підходом ліс визначається різновидом багатокомпонентного комплексного природного угруповання, що включає як біотичні, так і абіотичні елементи (рослинний світ, тваринний світ, мікроорганізми, ґрунти, атмосферне повітря тощо). Саме останній підхід є панівним і відображеним у новітньому законодавстві¹.

Щодо фауністичного законодавства: Закон України «Про тваринний світ»² не містить визначення поняття «тваринний світ» і лише наводить перелік об'єктів тваринного світу, до яких належать дикі тварини, їх частини та продукти життєдіяльності (ст. 3). У статті встановлюється, що охороні підлягають не тільки об'єкти тваринного світу, а й нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати й інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції.

Відсутність легального визначення поняття «тваринний світ» зумовила появу в юридичній літературі різних точок зору на розуміння його сутності та змісту, зокрема, ототожнення з поняттям «дика тварина» або ж охоплення ним не лише диких, а й узагалі всіх тварин. Проте є науковці, які послідовно обстоюють екосистемні погляди на поняття «тваринний світ». Так, на думку І. А. Городецької, у поняття тваринного світу треба вкладати дещо інший зміст, аніж сукупність усіх різновидів тварин, як-то диких, домашніх, сільськогосподарських та ін. Для узагальненого позначення останніх існує поняття «тварини», що міститься в Законі України «Про захист тварин від жорстокого поводження» і означає біологічні об'єкти, що належать до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопар-

¹ Смолярчук Р. Ф. Правове поняття лісу як об'єкта охорони й використання в юридичній доктрині та законодавстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С. 222.

² Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 №2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (дата звернення: 15.05.2023).

кові, циркові. Системний підхід до розуміння поняття «тваринного світу» дозволяє розкрити останній як цілісну систему, що включає сукупність живих організмів усіх видів диких тварин (елементи системи), у якій кожен елемент системи перебуває у складних причинних взаємозв'язках з іншими. Це розуміння поняття тваринного світу базується на таких аспектах, як цілісність (самодостатність тваринного світу по відношенню до світу людини, що зумовлено здатністю до саморегуляції завдяки сукупності складних і різноманітних причинних взаємозв'язків кожного елемента системи з усіма іншими); ієрархічність (наявність рівнів структурно-функціональної організації, при цьому тваринний світ як система є елементом системи більш високого рівня – екосистеми, водночас складається з елементів (живі організми усіх видів диких тварин) – підпорядкованих їй систем нижчого рівня; взаємозалежність систем і середовища – нерозривна єдність тваринного світу з навколишнім природним середовищем, у процесі взаємодії з яким тваринний світ функціонує, формує свої властивості та проявляє свою цілісність¹. Ця теза була висловлена представницею адміністративно-правової науки, проте з нею вже погоджуються представники науки екологічного права, зокрема В. В. Шеховцов, який вважає за доцільне розглядати тваринний світ як системне явище².

Очевидно, що найпереконливішим прикладом «екосистемізації» екологічного законодавства за останній час є прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 12.05.2023³, якою вводяться такі терміни, як «водно-болотні екосистеми», «лісові екосистеми», «лучні екосистеми», «петрофітні екосистеми», «піонерні природні екосистеми» та «степові екосистеми» (п. 2), що визначаються об'єктами охорони в охоронних зонах (п. 3) та щодо яких запроваджується особливий режим охорони (п. 9).

¹ Городецька І. А. До розуміння та визначення поняття «тваринний світ». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. №9–2, т. 2. С. 42; Ї ж. Адміністративно-правове регулювання охорони, використання і відтворення тваринного світу України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. С. 29–30.

² Шеховцов В. В. Перспективи формування і розвитку фауністичного законодавства України : монографія. Харків : Право, 2020. С. 53.

³ Про затвердження Порядку створення охоронних зон для збереження біорізноманіття у лісах та Порядку створення охоронних зон для збереження об'єктів Червоної книги України : постанова Каб. Міністрів України від 12.05.2023 № 499. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/499-2023-п> (дата звернення: 15.05.2023).

У контексті екосистеми можливо розглядати й інші об'єкти еколого-правового регулювання, а саме: надра, атмосферне повітря, клімат, озоновий шар, навколомний космічний простір та ін. Доцільно зауважити, що вже є певні передумови для того, щоб почати досліджувати надра не як певний простір – частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (як це закріплено у ст. 1 Кодексу України про надра¹), а як цілісну екологічну систему. А вже нещодавно група науковців із Глибинної вуглецевої обсерваторії виявила величезну підземну екосистему, яка майже вдвічі більша за всі океани світу та містить від 15 до 23 мільярдів тонн мікроорганізмів, що в сотні разів перевищує загальну вагу кожної людини на нашій планеті. Як стверджують учені, різноманітність видів підземного світу можна порівняти з Амазонкою чи Галапагоськими островами, але, на відміну від цих місць, навколишнє середовище там досі є незайманим, бо люди ще не дослідили більшу частину надр. «Це все одно, що знайти абсолютно новий резервуар життя на Землі», – зазначає К. Ллойд, доцент Університету Теннессі (м. Ноксвілл, США). «Ми постійно відкриваємо нові види життя. Так багато життя всередині Землі, а не на її поверхні»². Ці унікальні дані про невідоме раніше життя в глибинах Землі відображено у звіті «Десятиліття відкриттів», опублікованому в жовтні 2019 р.³, тоді як кількість наукових публікацій із відкриття підземної екосистеми та її властивостей постійно зростає.

І, нарешті, щодо можливості визначення природних ресурсів у контексті впровадження екосистемного підходу – тут ідеться про концепцію екосистемних послуг, яка, імовірно, уже в найближчому майбутньому має замінити або принаймні суттєво трансформувати традиційний погляд на правове регулювання використання природних ресурсів в Україні.

Не вдаючись до всебічного аналізу цієї концепції, лише підкреслимо, що на сьогодні вона визнається одним із найбільш перспективних

¹ Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр> (дата звернення: 15.05.2023).

² Watts J. Scientists identify vast underground ecosystem containing billions of microorganisms. *The Guardian* : вебсайт. 10.12.2018. URL: <https://www.theguardian.com/science/2018/dec/10/tread-softly-because-you-tread-on-23bn-tonnes-of-micro-organisms> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Deep Carbon Observatory: A Decade of Discovery. Washington, DC : Deep Carbon Observatory Secretariat, 2019. DOI: <https://doi.org/10.17863/CAM.44064>.

і затребуваних напрямів світової науки. Істотний внесок в її становлення було зроблено в рамках відомої нам міжнародної програми «Оцінка екосистем на порозі тисячоліття», де в доповіді «Екосистеми та добробут людини: синтез» увагу зосереджено на зв'язках між екосистемами та добробутом людини, й особливо на екосистемних послугах. Зокрема, вказується, що екосистемні послуги – це вигоди, які надаються екосистемами. Вони включають: 1) забезпечувальні послуги, такі як їжа, вода, деревина, волокно, генетичні ресурси; 2) регулювальні послуги, які регулюють клімат, повені, хвороби, якість води й очищення відходів; 3) культурні послуги, які забезпечують рекреаційні, естетичні й духовні потреби; 4) підтримувальні послуги, якими є ґрунтоутворення, запилення та кругообіг поживних речовин¹. У Доповіді обґрунтовується, що люди повністю залежать від екосистем Землі та послуг, які вони забезпечують.

Існують різні міжнародні визначення та класифікації екосистемних послуг², але в загальному вигляді вони розглядаються як усі корисні ресурси та вигоди, які людина може отримати від природи. Від цих послуг залежить задоволення фундаментальних потреб людини в середовищі існування і продуктах харчування, а отже, від них прямо залежить рівень нашого життя³.

Екосистемні послуги є безкоштовними, хоча частину цих послуг можна монетизувати, тобто оцінити в грошовому еквіваленті. За підрахунками фахівців, вартість екосистемних послуг у світі дорівнює 125–140 трлн дол. на рік, що більш ніж у 1,5 раза перевищує розмір

¹ Ecosystems and Human Well-being: Synthesis / core writing team: W. V. Reid, H. A. Mooney, A. Cropper et al. 2005. P. 39.

² Щодо інших визначень і класифікацій екосистемних послуг, то, наприклад, у рамках глобальної ініціативи «Економіка екосистем та біорізноманіття» (The Economics of Ecosystems and Biodiversity, ТЕЕВ, 2010) екосистемні послуги визначаються як прямий і непрямий внесок у людський добробут і так само поділяються на чотири групи (забезпечення, регулювання, оселищні та культурно-побутові), які містять 22 екосистемні послуги (див.: The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Ecological and Economic Foundations / ed. by P. Kumar. London ; Washington : Earthscan, 2010). А згідно із Загальною міжнародною класифікацією екосистемних послуг (The Common International Classification of Ecosystem Services, CICES, 2013) Європейського агентства з навколишнього середовища екосистемні послуги тлумачаться як внесок, який екосистеми роблять у добробут людини, та поділяються на три групи (забезпечення, регулювання та обслуговування, а також культурні) з багаторівневою структурою (див.: CICES V4.3).

³ Василюк О., Ільмінська Л. Екосистемні послуги. Огляд. Б. м. : БО «БФ «Фонд захисту біорізноманіття України», 2020. С. 3. URL: https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/EcoPoslугy_web_new.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

світового ВВП¹. Загальна ж вартість екосистемних послуг в Україні щорічно оцінюється в 77,8 млрд грн².

Концепція екосистемних послуг ще не знайшла відображення в національному екологічному законодавстві, хоча важливість її розроблення послідовно підкреслюється у стратегічних документах. Певні зрушення в цьому напрямку спостерігаються із затвердженням Стратегії-2020³, де, нагадаємо, проголошувалось проведення до 2015 р. інформаційно-просвітницької кампанії щодо цінності екосистемних послуг на прикладі екосистем України, а також формування до 2015 р. та подальше застосування вартісної оцінки екосистемних послуг. Суб'єкти виконання, строки та джерела фінансування розроблення методик оцінки та класифікації типів екосистемних послуг і проведення їх вартісної оцінки були передбачені в Національному плані дій⁴.

Наступним етапом актуалізації питань розроблення концепції екосистемних послуг було затвердження Стратегії-2030⁵. І хоча в ній, як було доведено, ґрунтовніше втілено екосистемну парадигму, проте не встановлено конкретних строків щодо розроблення концепції екосистемних послуг. Усе обмежується загальними фразами про те, що розвиток екосистемних послуг дасть змогу створити можливості для сталого розвитку суспільства й екосистеми, а біорізноманіття України, яке надає екосистемні послуги, до 2030 р. має бути збереженим, оціненим і відповідним чином відновленим (розділ VI «Очікувані результати»). У Національному плані дій на виконання Стратегії⁶

¹ Biodiversity: Finance and the Economic and Business Case for Action : report prepared for the G7 Environment Ministers' Meeting, 5–6 May 2019 / OECD. P. 4, 7. URL: <https://www.oecd.org/environment/resources/biodiversity/Executive-Summary-and-Synthesis-Biodiversity-Finance-and-the-Economic-and-Business-Case-for-Action.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

² Монетизація послуг екосистем в Україні: утопія чи недооцінені можливості досягнення цілей сталого розвитку. *Укрінформ* : мультимед. платформа іномовлення України. 23.11.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3353161-monetizacia-poslug-ekosistem-v-ukraini-utopia-ci-ndoocineni-mozlivosti-dosagnenna-cilej-stalogo-rozvitku.html> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 №2818-VI : втратив чинність згідно із Законом України від 28.02.2019 №2697-VIII.

⁴ Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки : розпорядж. Каб. Міністрів України від 25.05.2011 №577-р.

⁵ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 №2697-VIII.

⁶ Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.04.2021 №443-р.

передбачено впровадження сучасних методів системного інформування всіх верств населення, особливо – територіальних громад, про цінність територій і об'єктів природно-заповідного фонду й екосистемні послуги, які вони надають, та забезпечення процесу інтеграції питань щодо збереження біорізноманіття, цінності біорізноманіття й екосистемних послуг у національні та місцеві стратегії розвитку, процеси планування і системи національного обліку та звітності.

Про необхідність розроблення концепції екосистемних послуг ідеться також в інших стратегічних документах, серед яких: Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена 05.08.2020¹, Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схвалена 20.10.2021², а також Державна стратегія управління лісами України до 2035 року від 29.12.2021³, у якій, зокрема, підкреслюється важливість монетизації екосистемних послуг лісового господарства та збільшення їх частки шляхом розроблення та затвердження науково-методичних засад з оцінки екосистемних послуг, які надають ліси.

Слід зазначити, що в Україні вже розпочато процес розроблення науково-методичних засад оцінки екосистемних послуг. Так, науковцями Національного лісотехнічного університету України у 2019 р. була виконана науково-дослідна робота й оприлюднений звіт з аналізу методологічної бази та міжнародного досвіду оцінювання послуг екосистем у контексті виконання міжнародних природоохоронних договорів, у якому надано певні рекомендації⁴.

Питання оцінки екосистемних послуг активно обговорюються й на різних науково-практичних заходах. Приміром, 23.11.2021 зусиллями Лісової опікунської ради був проведений круглий стіл «Монетизація послуг екосистем в Україні: утопія чи недооцінені можливості досягнення цілей сталого розвитку», де провідні науковці та експерти, пред-

¹ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : постанова Каб. Міністрів України від 05.08.2020 № 695.

² Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 20.10.2021 № 1363-р.

³ Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 29.12.2021 № 1777-р.

⁴ Розроблення науково-методичних засад щодо оцінки екосистемних послуг з врахуванням необхідності виконання рішень міжнародних природоохоронних договорів : Звіт про науково-технічну продукцію за договором № 74/19 від 29 серп. 2019 р. URL: <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/Prezentatsiya-zvitu-Poslugy-ekosystem-04-12-2019-V1-1.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

ставники органів державної влади, місцевого самоврядування та бізнесу обговорили питання монетизації послуг екосистем, їх імплементації в систему інструментів державної екологічної і лісової політики та перспектив розвитку приватного ринку екосистемних послуг у контексті досягнення цілей сталого розвитку¹. На думку присутнього на заході директора Департаменту природно-заповідного фонду та земельних ресурсів Міндовкілля Едуарда Арустамяна, монетизація потрібна в першу чергу при прийнятті управлінських рішень для природних екосистем. Оцінка екосистемних послуг забезпечує широке розуміння вигід, які ми отримуємо, та витрат, що пов'язані з їх використанням. Це також потрібно, щоб оцінити масштаби втрат, яких ми зазнаємо, знищуючи екосистеми. Вкладання коштів у збереження і відновлення екосистем не лише економічно вигідне, але й життєво необхідне².

Не менш масштабним заходом у цій сфері був організований Міндовкілля 11.02.2022 круглий стіл «Шляхи розвитку державної політики щодо збереження та оцінки екосистемних послуг в Україні», у рамках якого було презентовано проєкт концепції державної політики в цій сфері та обговорено низку питань щодо монетизації екосистемних послуг, їх інвентаризації на регіональному і локальному рівнях, шляхів вирішення питань щодо їх урахування у програмах і планах, проєктах господарської діяльності та розвитку нормативно-правової, інституційної і технічної бази. Під час круглого столу заступник Міністра Роман Шахматенко зазначив, що вже зараз необхідно розпочати роботу з розроблення нормативно-правових документів, зібравши пропозиції від усіх зацікавлених сторін та врахувавши їх у процесі формування концепції державної політики та проєкту закону³.

Тож на початок лютого 2022 р. було розроблено проєкт концепції державної політики зі збереження та оцінки екосистемних послуг

---

¹ Монетизація послуг екосистем в Україні: утопія чи недооцінені можливості досягнення цілей сталого розвитку. *Укрінформ* : мультимед. платформа іномовлення України.

² Монетизація послуг екосистем в Україні – це інструмент досягнення цілей сталого розвитку. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України* : офіц. вебсайт. 23.11.2021. URL: <https://mepr.gov.ua/monetyzatsiya-poslug-ekosystem-v-ukrayi/> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Міндовкілля закликає експертів подавати свої пропозиції щодо формування державної політики у сфері збереження екосистемних послуг. *Львівська обласна державна адміністрація* : офіц. вебсайт. 14.02.2022. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=65486> (дата звернення: 15.05.2023).

та визначено перспективні напрями її впровадження. Але цих планів не вдалося втілити так швидко, як передбачалося, адже буквально за декілька тижнів, 24 лютого, почалося повномасштабне російське вторгнення. У той же день Указом Президента України був уведений воєнний стан¹, і Український народ опинився в нових реаліях, переживаючи найскладніші часи своєї новітньої історії.

Окрім людських жертв, зруйнованої інфраструктури та знищених населених пунктів, значну шкоду військові дії спричиняють навколишньому природному середовищу. За підрахунками Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України Руслана Стрільця, з початку збройної агресії (станом на середину квітня 2023 р.) загальна оцінка завданої довкіллю шкоди вже перевищує 1,9 трлн грн, або 52,2 млн дол. Це – колосальна цифра, яка не є остаточною через неможливість доступу до замінованих і окупованих територій².

У минулому році, 20.03.2022, було затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації³, де передбачалося прийняття спеціальних методик розрахунку шкоди та збитків, завданих довкіллю, які за певний час було прийнято (це методики щодо визначення розміру шкоди, завданої землі та ґрунтам⁴, атмосферному повітряю⁵,

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 15.05.2023).

² Брайлян С. Шкода довкіллю від війни вже перевищує 1,9 трильйона гривень – Руслан Стрільць. *АрміяInform* : вебсайт. 15.04.2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/15/shkoda-dovkillyu-vid-vijny-vzhe-perevyshhuye-19-tryljona-gryven-ruslan-strilecz/> (дата звернення: 15.05.2023).

³ Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Каб. Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 04.04.2022 № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵ Про затвердження Методики розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 13.04.2022 № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0433-22> (дата звернення: 15.05.2023).

водам¹, природним ресурсам у межах територіального моря, виключної (морської) економічної зони та внутрішніх вод², надрам³, лісовому фонду⁴, територіям та об'єктам природно-заповідного фонду⁵).

На переконання заступниці Міністра Олени Крамаренко, вказані методики враховують екосистемний підхід, тобто дозволяють об'єктивно врахувати втрати не лише екосистем, а й екосистемних послуг⁶, або ж, як вона наголосила пізніше, принаймні в останній методиці по природно-заповідному фонду частково вже застосовано принцип втрат екосистемних послуг⁷. Такі твердження вбачаємо доволі сумнівними з огляду на відсутність в українському законодавстві не лише реальних механізмів вартісної оцінки екосистемних послуг, а й самого їх легального визначення.

Тому є підстави погодитися з представниками міжнародної благодійної організації «Екологія – Право – Людина», які провели 31.01.2023 вебінар «Екосистемні послуги та оцінка шкоди довкіллю внаслідок

¹ Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 21.07.2022 №252.

² Про затвердження Методики визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 19.08.2022 №309.

³ Про затвердження Методики визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 15.09.2022 №366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1337-22> (дата звернення: 15.05.2023).

⁴ Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 05.10.2022 №414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1308-22> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵ Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 13.10.2022 №424. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1416-22> (дата звернення: 15.05.2023).

⁶ Міндовкілля: Масштаби шкоди, завданої довкіллю України від агресії рф, вражають весь світ / М-во захисту довкілля та природ. ресурсів України. *Урядовий портал*. 11.11.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mindovkillya-masshtabi-shkodi-zavdanoyi-dovkillyu-ukrayini-vid-agresiyi-rf-vrazhayut-ves-svit> (дата звернення: 15.05.2023).

⁷ Російська агресія: як рахувати збитки довкіллю : інтерв'ю із заст. міністра захисту довкілля та природ. ресурсів України О. Крамаренко / розмову вів О. Листопад. *Світ* : вебсайт газ. 17.04.2023. URL: <https://svit.kpi.ua/2023/04/17/rosiyska-agresiya-yak-rahuvati-zbitki/> (дата звернення: 15.05.2023).

російської агресії» та в анонсі вказали, що затверджені протягом минулого року методики дозволяють лише частково оцінити розмір завданих довкіллю збитків переважно через грошову оцінку втрачених природних ресурсів та очікуваних витрат на їх відновлення. Однак при цьому повністю ігноруються збитки від втрати екосистемних послуг через знищення екосистем на площі в сотні тисяч гектарів. Причина – відсутність в українському законодавстві навіть визначення екосистемних послуг, не кажучи вже про методики їхньої оцінки¹.

Схожу думку висловив очільник Міндовкілля Руслан Стрілець, за словами якого розмір обрахованих збитків може значно зрости після внесення певних змін до нашого законодавства. Так, у США та країнах Європи існує такий юридичний термін, як «екосистемні послуги». Із закріпленням його в українському правовому полі ми зможемо точніше розрахувати шкоду від знищення, наприклад, одного дерева. Адже тоді в оцінку збитків включається час, необхідний на відновлення такого дерева. Враховуватиметься, скільки це дерево абсорбує парникових газів, наскільки воно впливає на життя людини та довкілля в цілому. Окреслюючи сучасний стан та перспективи в цій сфері, Міністр підтвердив створення робочої групи при Міндовкіллі та залучення необхідних фахівців, щоб напрацювати відповідні зміни та ввести в Україні поняття «екосистемні послуги». Уже є домовленості про допомогу зі Спеціальним представником з питань біорізноманіття та водних ресурсів США Монікою Медіною, а також проведено продуктивні зустрічі на полях Конференції ООН з питань біорізноманіття та в рамках Водної конференції ООН. Для початку буде взято модель екосистемних послуг, яка працює в інших країнах, та проаналізовано, як її можна інтегрувати в наше законодавство².

Отже, першочерговим завданням для реальної оцінки збитків, завданих довкіллю, щоб була можливість «приєднати оцінку недоотриманих всіма нами екосистемних послуг до загального обсягу репарацій, які росії в майбутньому доведеться сплатити українцям»³, є розроблен-

¹ Анонс вебінару «Екосистемні послуги та оцінка шкоди довкіллю внаслідок російської агресії». *Екологія – Право – Людина* : вебсайт міжнар. благод. орг. 31.01.2023. URL: <http://epl.org.ua/announces/anons-vebinaru-ekosystemni-poslugy-ta-otsinka-shkody-dovkillyu-vnaslidok-rosijskoyi-agresiyi/> (дата звернення: 15.05.2023).

² Брайлян С. Шкода довкілля від війни вже перевищує 1,9 трильйона гривень – Руслан Стрілець.

³ Екосистемні послуги і війна: що ми втрачасмо, коли зникає природа? *UNCG* : вебсайт / Укр. природоохор. група. 07.11.2022. URL: <https://uncg.org.ua/ekosystemni-posluhy-i-vijna-shcho-my-vtrachaimo-koly-znykaie-pryroda/> (дата звернення: 15.05.2023).

ня методик обрахунку екосистемних послуг та прийняття відповідних нормативно-правових актів.

До речі, такі перспективи вже передбачені Планом відновлення України, який Руслан Стрілець презентував у рамках Міжнародної конференції з питань відновлення України, що проходила в м. Лугано (Швейцарія) 04–05.07.2022. У довідковій складовій Плану в розділі «Екологічна безпека» за одним із напрямків на Міндовкілля покладається обов'язок до 31.12.2023 розробити проект Закону України «Про екосистемні послуги», який описує зміст і значення екосистемних послуг, правові та інституційні механізми їх інвентаризації та оцінки, обрахунку їх економічної вартості, вимог до врахування під час прийняття рішень, а також до використання чи впливу на них фізичними та юридичними особами. Визначено і граничну дату набрання чинності Законом – 31.12.2025, та закріплено зобов'язання протягом шести місяців з дати його прийняття розробити проекти підзаконних актів, які визначатимуть перелік екосистемних послуг, методики їх інвентаризації та оцінки й інші механізми реалізації положень Закону¹.

Необхідність прийняття вказаних нормативно-правових актів не викликає жодних сумнівів і, сподіваємося, вони будуть прийняті набагато швидше, ніж це проанонсовано. Разом із тим вважаємо, що також важливо не зосереджуватися лише на прийнятті нової нормативної бази, а посилити «екосистемізацію» чинного екологічного законодавства, зокрема Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та всіх поресурсових законів і кодексів, адже очевидно, що тільки за таких умов можна уникнути законодавчих прогалин і колізій та розробити узгоджену модель впровадження концепції екосистемних послуг в Україні.

Більше того, якщо, наприклад, ідеться про екосистемні послуги лісів, то в ЛК України, крім, власне, «традиційних» лісових ресурсів (деревина, технічна та лікарська сировина), які фактично збігаються із забезпечувальними екосистемними послугами, також указуються корисні властивості лісів (їх здатність зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню

---

¹ Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека» / Нац. рада з відновлення України від наслідків війни. Липень 2022. С. 20, 21, 101. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти регулюванню стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню тощо) (ст. 6 та ін.), які, хоч і називаються лісовими ресурсами, але фактично підпадають під визначення регулювальних, культурних і підтримувальних екосистемних послуг. Тобто є випадки, коли не тільки забезпечувальні, а й інші екосистемні послуги вже передбачено в законодавстві, проте вони не сприймаються такими, бо мають інше вираження. Тож дійсно, як підкреслив Міністр, потрібно не лише ретельно вивчити модель екосистемних послуг, а й проаналізувати шляхи її інтеграції в наше законодавство.

Узагальнюючи викладене, робимо висновок, що в українській еколого-правовій доктрині, що також підтверджується на рівні законодавства, послідовно формується думка про те, що будь-який об'єкт екологічного права може бути розглянутий з позиції екологічної системи або її компонентів. Втілення концепції екосистеми в такому розумінні є надзвичайно складним завданням, яке, безперечно, стикатиметься з різними проблемами як теоретичного, так і практичного характеру. Тим не менше переконані, що сучасна тенденція до «екосистемізації» об'єктів екологічного права буде продовжуватися та посилюватися, й у віддаленій, але осяжній перспективі, екосистемний підхід охопить усі об'єкти еколого-правового регулювання.

У цьому аспекті цікавими є висновки, до яких дійшла Г. В. Анісімова. На підставі аналізу об'єктного складу природно-правових екологічних відносин вона сформулювала визначення основоположних термінів, які, на її думку, у майбутньому мають бути включені до Екологічного кодексу України¹. Здійснивши їх поетапне зіставлення, бачимо, що всі вони мають екосистемну спрямованість.

Так, «природним об'єктом» дослідниця називає «природну екологічну систему, природний ландшафт і компоненти, що їх складають, які зберегли свої природні властивості». З огляду на те, що ландшафт є основним щаблем ієрархії геосистем, які, своєю чергою, є географічним еквівалентом екосистем і означають один і той самий об'єкт, але з іншої точки зору, можна казати про те, що природний об'єкт – це природна екосистема та її складові компоненти, які зберегли свої природні властивості.

---

¹ Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини. С. 305–306.

«Природним середовищем», на думку вченої, є «сукупність природних об'єктів довкілля», отже, сукупність природних екосистем і їх компонентів.

«Природними ресурсами» позначено «компоненти природного середовища (земля, надра, водні об'єкти, атмосферне повітря, ліси, об'єкти тваринного й рослинного світу), які використовуються або можуть бути використані у процесі господарської та іншої діяльності», тобто, по суті, компоненти, або краще – частини сукупності природних екосистем і їх компонентів, які використовуються або можуть бути використані.

«Природно-антропогенний об'єкт» визначається як «природний об'єкт, змінений внаслідок господарської чи іншої діяльності», іншими словами, це є змінена природна екосистема та її компоненти.

«Навколишнє природне середовище» саме по собі визначається як екосистема – «сукупність усіх природних умов, у тому числі й тих, що зазнали змін у процесі виробничо-господарської діяльності, які перебувають у нерозривному зв'язку і створюють єдину екологічну систему». Тоді як «довкілля (навколишнє середовище)», на думку вченої, є «сукупністю природних, природно-антропогенних, антропогенних і технологічних об'єктів і факторів, які впливають на умови життєдіяльності людини». Простіше кажучи – це сукупність природних і штучних екосистем та їх компонентів.

Підсумовуючи, зазначимо, що в еколого-правовій доктрині все частіше постає питання про необхідність суттєвого реформування основ екологічного права, у тому числі адекватного реагування на появу нових об'єктів правового регулювання, про що вказують А. П. Гетьман і В. А. Зуєв¹, та розроблення концепції (доктрини) об'єктів екологічного права, яка до цього часу, за словами М. В. Краснової, ще не розвинулася належним чином². Як пише Г. В. Анісімова, екологічне право, як самостійна та відносно молода галузь права, продовжує формуватися і розвиватися, тоді як перелік об'єктів еколого-правового регулювання залишається відкритим. Імовірно, він буде розширюва-

---

¹ Гетьман А. П., Зуєв В. А. Формування еколого-правової науки: ресурсний аспект та проблеми його інтеграції. С. 105.

² Краснова М. В. Інтеграційний та диференційні підходи в теорії екологічного права: проблеми методології науки. *Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу, 25 верес. 2014 р., м. Дніпропетровськ / Нац. гірн. ун-т ; Євраз. асоц. правн. шк. та правників, Дніпропетровськ : НГУ, 2014. С. 79. URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/147467/75-86.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

тися залежно від суспільної необхідності та доцільності на рівні як національного, так і міжнародного законодавства завдяки розробкам сучасної науки екологічного права¹. У той же час, наголошує дослідниця, ознайомлення з навчально-методичною, монографічною літературою та іншими науковими працями вчених дозволяє констатувати, що класичні теоретико-методологічні підходи до екологічної системи та до екологічного права сьогодні як ніколи потребують суттєвої трансформації².

Повністю підтримуючи цю позицію, вважаємо, що така трансформація має відбуватися шляхом впровадження в екологічне право екосистемного підходу, тобто шляхом «екосистемізації» екологічного права в цілому та його об'єктів зокрема, яка потребує не просто визнання екосистеми об'єктом еколого-правового регулювання, а надання їй центрального місця в екологічному праві, саме так, як свого часу це зробив Ю. Одум в екології. Упевнені, що концепція екосистеми може стати тією точкою згуртування вчених, яка здатна об'єднати різні та почасти цілком протилежні погляди на екологічне право та шляхи його подальшого розвитку. А перефразовуючи слова видатного еколога про те, що нова екологія – це системна екологія, можемо припустити, що зі зміною структурної організації екологічного права, коли його центральним об'єктом визнаватиметься екологічна система, а всі інші об'єкти розглядатимуться в екосистемному контексті, концепція екосистеми матиме статус головної парадигми екологічного права та, ймовірно, згодом, будучи достатньо «екосистемоцентричним», екологічне право поступово трансформуватиметься в «системне екологічне право», або «екосистемне право», так само як і екологічне законодавство нарешті отримає у своїй основі єдину наукову концепцію – концепцію екосистеми, яка значно активізує процес його кодифікації у вигляді розроблення «Екосистемного кодексу України».

Але це вже предмет дослідження наших наступних публікацій.

---

¹ Анісімова Г. В. Об'єкти екологічних правовідносин: сучасні підходи. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). С. 2–3. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63046> (дата звернення: 15.05.2023).

² Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини. С. 232.